УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
Київський відділ

Костянтин Мезенцев
Григорій Підгрушний
Наталія Мезенцева

РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВА НЕРІВНІСТЬ І ПОЛЯРИЗАЦІЯ

Монографія

Київ
ДП «Прінт Сервіс»
2014

УДК 911.3(075.8)
ББК 65.9(4Укр)я73

Рецензенти:

Я. Б. Олійник – доктор економічних наук, професор
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ю. М. Палеха – доктор географічних наук, доцент
Державне підприємство Український державний НДІ проектування міст "ДІПРОМІСТО" імені Ю. М. Білоконя

М. О. Барановський – доктор географічних наук, професор
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Рекомендовано до друку Вченою радою Київського відділу Українського географічного товариства (протокол №3 від 25 грудня 2013 року)

М44 **Мезенцев К. В., Підгрушний Г. П., Мезенцева Н. І.** Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація: Монографія. – К.: ДП «Прінт Сервіс», 2014. – 132 с.

ISBN 978-617-7069-12-5

Обґрунтовано наукові підходи до дослідження суспільно-просторової нерівності і поляризованості в регіональному розвитку України. Охарактеризовано особливості пострадянських економічних трансформацій та демографічних змін у регіонах держави, наслідком яких стало посилення суспільно-просторової нерівності та поляризації соціально-економічного розвитку. Виявлено їхні загрози за соціально-економічними та демографічними показниками. Запропоновано напрями оптимізації просторової організації суспільства країни на основі формування збалансованої за ієрархічним принципом мережі полюсів зростання, здатної стимулювати та підтримувати соціально-економічний розвиток регіонів усіх рівнів.

Цією монографією Київський відділ Українського географічного товариства започатковує серію наукових праць «Суспільна географія XXI століття», в якій будуть висвітлюватись актуальні проблеми просторової організації суспільства.

Для фахівців у галузі суспільної географії, регіональної економіки та управління розвитком регіонів, науковців, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів.

УДК 911.3(075.8)
ББК 65.9(4Укр)я73

ISBN 978-617-7069-12-5

© К. В. Мезенцев, Г. П. Підгрушний, Н. І. Мезенцева, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП **5**

РОЗДІЛ 1
СУТНІСТЬ НЕРІВНОМІРНОГО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВОЇ ПОЛЯРИЗАЦІЇ **8**

РОЗДІЛ 2
ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ **17**
2.1. Регіональні аспекти економічних трансформацій **17**
2.2. Трансформації промислового виробництва **23**
2.3. Трансформації аграрної сфери **29**
2.4. Трансформації у сфері послуг **33**
2.5. Кількісний вимір регіональної економічної нерівності **36**

РОЗДІЛ 3
ВИКЛИКИ ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ **38**
3.1. Виклики безробіття населення **38**
3.2. Виклики трудової міграції населення **44**
3.3. Виклики диспропорцій у доходах населення **48**

РОЗДІЛ 4
ДЕМОГРАФІЧНІ ТРЕНДИ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ **53**

РОЗДІЛ 5
ВИКЛИКИ ДЕМОГРАФІЧНИХ ЗМІН У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ **63**
5.1. Виклики депопуляції міського населення **63**
5.2. Виклики обезлюднення сільської місцевості **67**
5.3. Виклики старіння населення **69**

РОЗДІЛ 6
СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВА ПОЛЯРИЗАЦІЯ В УКРАЇНІ 75
6.1. Просторові аспекти соціального відторгнення 75
6.2. Бідність та формування середнього класу в регіонах 79
6.3. Просторові аспекти поширення соціальних негараздів 86
6.4. Соціальна безпека регіонів 91

РОЗДІЛ 7
ПЕРЦЕПЦІЙНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВОЇ НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНІ 95

ВИСНОВКИ 104

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 107

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 113

РЕЗЮМЕ 117

SUMMARY 123

ВСТУП

Проведення в 1994 р. в Харкові конференції «Регіони України: пошук стратегії оптимального розвитку» стимулювало географічні дослідження різноманітних аспектів регіонального розвитку в Україні. Важливими форумами для обговорення проблем регіонального розвитку серед географічної спільноти стали ряд тематичних конференцій. Зокрема, конференція Об'єднаної наукової ради з фундаментальних географічних проблем Міжнародної асоціації академій наук (з 1996 р.), що проводиться з ініціативи директора Інституту географії НАН України академіка Л. Руденка та конференція «Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України» (з 1999 р.), яка проводиться з ініціативи декана географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка професора Я. Олійника, конференції «Регіон: стратегія оптимального розвитку» у Харкові (з 2003 р.), «Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення» у Херсоні (з 2005 р.) та ряд інших.

З часом акценти суспільно-географічних досліджень регіонального розвитку змінювалися, фокусуючись на питаннях районування, оцінювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, раціонального розміщення продуктивних сил, геопросторового планування, впливу інформатизації та глобалізації. У цій праці головну увагу зосереджено на проблемах нерівномірності регіонального розвитку та суспільно-просторової поляризації.

Суспільно-просторова поляризація в Україні в цілому та в окремих регіонах зокрема має свої особливості прояву. Історія заселення та освоєння території, геополітичні інтереси, диференціація рівнів соціально-економічного розвитку, національний склад населення, гострота соціальної вразливості та соціальної стійкості населення суттєво відрізняються за регіонами та типами населених пунктів України (в сільській місцевості, малих містах та міських регіонах).

На рівень соціальної вразливості та стійкості в Україні

впливають насамперед організаційно-правові передумови, до яких належать соціальне законодавство, соціальні гарантії, діяльність управлінських структур державного та регіонального рівнів. На регіональному рівні вони найбільше залежать від соціально-економічних (трансформаційні процеси в економіці, скорочення виробництва, рівень урбанізації регіону та ін.) та демографічних чинників, які характеризуються значними регіональними відмінностями та неоднозначністю впливу. Так, в урбанізованих регіонах вищими є офіційні показники доходів населення, а соціальні негаразди подекуди досягають критичної негативної межі.

Останні дослідження географів, що стосуються нерівномірності регіонального розвитку та суспільно-просторової поляризації, можна об'єднати у такі групи:

– дослідження полюсів росту, ролі столиці, великих міст як центрів соціально-економічного зростання та добробуту населення [5, 10, 24, 53, 54, 56, 57, 60, 69 та ін.];

– дослідження особливостей стадійно-еволюційного розвитку країн, регіонів та великих міст [50, 51, 63];

– дослідження периферії як складової в дихотомії «центр – периферія», депресивних територій, сільської місцевості, що в більшості випадків формує периферію [2, 12, 25, 48, 49 та ін.];

– дослідження регіональних відмінностей і диспропорцій у розвитку демографічних процесів, поширенні бідності, рівнях соціальної безпеки тощо [1, 2, 11, 33, 35, 36, 41, 45, 46 та ін.]

Проте цілісного дослідження, яке показало б взаємозв'язок економічних трансформацій, демографічних змін та суспільно-просторової поляризації населення в Україні на регіональному рівні, не проводилося. Тому ця праця спрямована на поглиблення та емпіричну перевірку концепцій нерівномірного регіонального розвитку та суспільно-просторової поляризації в Україні.

Емпірична частина монографії ґрунтується на даних офіційної статистики (статистичних довідниках Державної служби статистики України) та власних розрахунках авторів. Для порівняння інтенсивності протікання процесів економічних трансформацій, демографічних змін та соціально-просторової поляризації за базові вибрано 1991 (або 1990), 2001 (2000) та 2011 (2010) роки. Головний акцент зроблено на аналізі трендів основних індикаторів, виявленні

міжрегіональних диспропорцій та розривів, відмінностей в особливостях досліджуваних процесів в розрізі міських поселень та сільської місцевості. Для їхнього оцінювання обраховано показники розриву як співвідношення максимального та мінімального значень щодо регіонів та співвідношення значень у міських та сільських поселеннях. Для оцінювання динаміки регіональної економічної нерівності використано коефіцієнт Джині, для оцінювання динаміки диспропорцій у демографічних показниках виявлено рівень фертильності, частки та демографічного навантаження осіб старших вікових груп. З метою групування регіонів за індикаторами бідності та формування середнього класу використано кластерний аналіз (метод Варда). Для виявлення рівня внутрішньорегіональної суспільно-просторової поляризації було проведено експертні оцінювання провідних вчених-географів України, за результатами яких визначено частку повторення регіонів в оцінках експертів як таких, що мають найвищий рівень поляризації.

У праці представлено результати досліджень авторів у 2000-х роках, зокрема тексти, підготовлені в рамках Міжнародних проектів «Нова географія Центральної та Східної Європи: соціально-просторова поляризація та периферизація в регіоні, що швидко змінюється» (Інститут регіональної географії ім. Лейбніца, Лейпциг, Німеччина), «Міграції між Східними партнерами (Білорусь, Грузія, Україна, Молдова) та Вишеградськими країнами» (Міжнародний Вишеградський фонд, Інститут географічних досліджень Угорської академії наук, Будапешт, Угорщина) та «Реконфігурація міст на пострадянському просторі» (Міжнародна дослідницька асоціація ira.urban, Інститут регіональної географії ім. Лейбніца, Лейпциг, Німеччина).

Представлені в праці матеріали відображають наукову позицію авторів щодо нерівномірності регіонального розвитку та суспільно-просторової поляризації в Україні. Автори сподіваються, що це сприятиме розгортанню наукової дискусії серед широкого кола фахівців щодо просторових аспектів соціальних та економічних проблем в Україні.

РОЗДІЛ 1
СУТНІСТЬ НЕРІВНОМІРНОГО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВОЇ ПОЛЯРИЗАЦІЇ

Регіональний розвиток – складний багатоаспектний, багаторівневий процес якісної зміни простору, населення, господарства регіонів країни. Різноманітні аспекти регіонального розвитку досліджують фахівці різних наук, але найбільш цілісне, певною мірою інтегративне представлення процесу регіонального розвитку можна отримати, спираючись на суспільно-географічну теорію. У такому разі регіональний розвиток розглядається як суспільно-просторовий процес – зміна станів, стадій просторової організації людської діяльності в регіонах країни.

Концепції регіонального розвитку можна об'єднати у дві групи. Перші акцентують увагу на можливості досягнення рівномірності регіонального розвитку за умови максимального використання наявного ресурсного потенціалу території в поєднані з вдалими заходами регіональної політики. Вони спрямовані на географічне обґрунтування досягнення комплексності, пропорційності, збалансованості, сталості регіонального розвитку. Друга група концепцій (зокрема, стадійного, поляризованого регіонального розвитку) акцентує увагу на нерівномірності регіонального розвитку. Вони обґрунтовують не шляхи вирівнювання рівнів розвитку регіонів, а можливості забезпечити мінімальні загальнодержавні стандарти якості життя населення при збереженні поляризованості території країни.

Нерівномірність та поляризованість розвитку притаманна самій природі простору загалом та суспільного простору зокрема [60]. Посилення неоднорідності суспільного простору супроводжується зростанням концентрації активності в окремих його місцях. Це й становить сутність процесу його поляризації. Ключову роль при цьому відіграють механізми самоорганізації, що «змушують» компоненти, які формують суспільство, орієнтуватися в своєму розміщенні на певні місця, що характеризуються найбільш

сприятливими для розвитку поєднаннями передумов та чинників. Такі місця визначаються як «точки територіального оптимуму» [59].

На підставі своїх теоретичних напрацювань Ф. Перру доходить до висновку, що в самій природі економічного (суспільного) простору немає внутрішніх стимулів, які здатні знижувати його поляризованість та встановлювати рівновагу. Тому вчений зробив конструктивний висновок про необхідність запровадити політику гармонійного зростання, яка була б спрямована на вирівнювання розвитку елементів економічного простору шляхом оптимізації каналів розподілу «ефекту тяжіння» [77].

На думку Дж. Фрідмана, не існує автоматизованих механізмів, здатних згладити різку просторову поляризацію економіки країни та вирівняти диспропорції в рівнях розвитку центру та периферії. Це й зумовлює необхідність активної участі управлінських структур у розв'язанні проблем просторового розвитку держави. Ключову роль при цьому має відіграти виділення та всебічна підтримка державою перспективних опорних центрів (полюсів розвитку), розосереджених по периферії. Саме ці полюси зростання і мають стати реальними противагами основному центру країни.

Наступні кроки в стратегії регіонального розвитку держави мають бути спрямовані на всебічну підтримку полюсів розвитку нижчих територіальних рівнів. Вони мають відіграти важливу роль у розвитку периферії та напівperiферії. Трансформована таким чином центро-периферійна просторова структура економіки держави має набути рис порівняно рівномірної збалансованої мережі взаємопов'язаних полюсів розвитку [71].

Місія, яка відводиться полюсам соціально-економічного розвитку для вирішення проблем удосконалення просторової організації суспільства, має кореспондуватися з їхнього внутрішньою сутністю та можливостями реалізовувати функції динамічних елементів просторової організації суспільства, її своєрідних «локомотивів». Саме це й зумовлює необхідність уточнити поняття «полюс соціально-економічного розвитку» в його сучасній інтерпретації.

Аналіз наукових розробок та вивчення досвіду функціонування полюсів розвитку дає можливість розглядати їх як центри соціально-економічної активності, що характеризуються низкою ознак:

– для полюсів притаманна вища, ніж у навколишніх господарських центрах, динаміка розвитку, яка зумовлює ускладнення їхньої внутрішньої економічної, соціальної, планувальної та організаційної структури;

– така динаміка зумовлена наявністю в полюсах певних видів економічної діяльності, матеріальних (пам'яток історії та культури, релігійних святинь тощо) та нематеріальних (брендів території, креативної та ділової активності населення тощо) активів, здатних створювати ефекти мультиплікатора та акселератора;

– визначальною ознакою розвитку полюсів слід вважати активну реалізацію зовнішніх функцій, які стимулюють соціально-економічний розвиток прилеглої до них території. По суті тут йдеться про генерування полюсом імпульсів розвитку, що поширюються на навколишню території [56, 57]

Отже, формування полюсів соціально-економічного розвитку є не лише (чи навіть не стільки) результатом цілеспрямованих заходів регіональної політики держави, а й наслідком об'єктивних проявів просторової самоорганізації суспільства, що реалізуються відповідно до фундаментальної властивості суспільного простору – його поляризованості.

Можливості формування ієрархізованої та збалансованої мережі полюсів соціально-економічного розвитку значною мірою зумовлені особливостями стадійно-еволюційного розвитку регіонів [7, 51]. Регіональний розвиток – це складний процес, що стосується глибинної сутності суспільно-просторових комплексів регіонів. Він завжди пов'язаний із структурними трансформаціями цих комплексів, які ведуть до змін їхнього якісного стану та кількісних параметрів.

Об'єктивно існуючі регіони різних ієрархічних рівнів є складовими просторової організації суспільства. Виходячи з цього, цілком об'єктивною є відповідність регіонального розвитку тенденціям та закономірностям суспільного розвитку в цілому, що має стадійно-еволюційний характер. Таким чином, у розвитку регіонів різних ієрархічних рівнів виділяються три основних стадії – доіндустріальна, індустріальна та постіндустріальна. Між основними стадіями існують і проміжні – низькоіндустріальна та високоіндустріальна.

Реальний регіональний розвиток не являє собою невідворотного односпрямованого лінійного процесу. Навпаки, він характеризується різноспрямованістю та поліваріантністю. Внаслідок дії комплексу чинників (як об'єктивних, так і суб'єктивних) на осі розвитку можуть виникати точки біфуркації, в яких відкриваються своєрідні «пучки можливостей». Іншими словами, в певні моменти, коли система перебуває в нестійкому стані, може змінитися напрям її розвитку за одним із декількох альтернативних варіантів. Виключно важливе значення під час визначення шляху розвитку регіонів у таких ситуаціях відіграє чинник адекватної поведінки еліт та свідомих цілеспрямованих дій соціуму.

Перехід до кожної наступної стадії розвитку – це наслідок глибоких і всебічних трансформаційних зрушень у регіональних структурах, які стосуються практично всіх компонентів та підсистем суспільно-просторових комплексів регіонів та мають прогресивний характер. В основі цих зрушень лежать інноваційно-технологічні чинники, пов'язані з періодичною активізацією нововведень у центральних регіонах та їх просторовою дифузією в напівperiферійні та периферійні. Дія інноваційно-технологічних чинників, спрямована на технічну та енергетичну базу економіки регіонів, веде до її докорінної зміни.

У свою чергу, інтенсивне оновлення техніки та технологій і пов'язані з цим структурні зміни в економіці є потужним каталізатором соціального розвитку регіонів. Таким чином, становлення кожної наступної стадії еволюційного розвитку регіонів пов'язане з інтенсивним розвитком нових та модернізацією старих господарських центрів та формуванням мережі полюсів розвитку. Для кожної стадії регіонального розвитку характерний свій рівень поляризації та відповідні заходи регіональної політики.

Як зазначав Д. Гарвей, капіталізм виживає через нерівномірний географічний розвиток, капіталізм і є нерівномірним географічним розвитком [73]. Зміни економічної системи в Україні загострили питання нерівномірності соціально-економічного розвитку держави. В усій непростій історії нерівномірної лібералізації залишається одна загальна тенденція – зростання соціальної нерівності та незахищеності найбільш вразливих прошарків населення. Ця

тенденція де-не-де пом'якшилася внаслідок реалізації соціальної політики, але вплив капіталістичних відносин на протилежну частину соціального спектра був досить значним [72].

Н. Сміт акцентував увагу на тому що, виникає два питання стосовно діалектики географічної диференціації і вирівнювання, яка зумовлює становлення моделі нерівномірного розвитку, але не може повністю пояснити цей процес: перше, чому ця діалектика не виражається в статичних диспропорціях у рівнях розвитку, а швидше проявляється в динамічній моделі нерівномірного розвитку; друге, в яких просторових масштабах ця діалектика проявляється [79].

На нашу думку, регіональний соціально-економічний розвиток держави характеризується нерівномірністю і зумовлюється відмінностями у впливі факторів розвитку регіонів (від забезпеченості природними ресурсами до ефективності управлінських стратегій). Як наслідок, невід'ємними складовими процесу регіонального розвитку є як формування ядер концентрації людської діяльності, так і формування периферійних територій.

Н. Зубаревич фундаментальною причиною економічної нерівності регіонів називає процес концентрації економічної діяльності в тих місцях, які мають конкурентні переваги, що дає змогу знижувати витрати бізнесу. Серед таких переваг у «новій економічній географії» виділяються дві групи факторів: «першої природи» (значні запаси природних ресурсів, вигідне географічне положення) та «другої природи» (агломераційний ефект, значний людський капітал, краще інституціональне середовище) [13, 14].

Таким чином, результатом нерівномірного розвитку є суспільно-просторова поляризація, що має позитивні й негативні аспекти. З одного боку, може посилюватися розрив між полюсом та периферією з точки зору економічних та соціальних індикаторів. З іншого, полюси можуть виступати центром, з якого поширюється на навколишню територію пожвавлення економічного розвитку та поліпшення умов життя. В Україні на всіх просторових рівнях переважає негативний прояв суспільно-просторової поляризації. Розв'язання проблеми зниження диспропорцій у регіональному розвитку України має бути пов'язане із формуванням просторово збалансованої мережі полюсів соціально-економічного розвитку

різного ієрархічного рівня, що реально означає впровадження поліцентричної моделі регіонального розвитку країни.

За своєю сутністю концепція поліцентризму в регіональному розвитку та ідея оптимізації просторової організації суспільства на основі формування збалансованої системи полюсів соціально-економічного розвитку кореспондуються між собою, доповнюють та поглиблюють одна одну.

Концепція поліцентризму та ідеї формування збалансованої системи полюсів соціально-економічного розвитку відповідають основним завданням державної регіональної політики, яка спрямована на загальне зростання економічної активності, продуктивності праці та якості життя в регіонах держави; згладжування різких диспропорцій у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів; прогресивні трансформації в структурі економіки, соціальної сфери та системи розселення країни.

Економічні трансформації в Україні у просторовому контексті передусім пов'язані зі зміною концентрації та спеціалізації промислового і сільськогосподарського виробництва та об'єктів сфери послуг. Якщо за радянських часів розподіл промислових потужностей окремих галузей (машинобудування, легкої і харчової промисловості) та закладів сфери послуг був більш рівномірним, то в пострадянський період зростає їхня концентрація в окремих містах і ареалах та занепадає на решті території. Аграрна реформа в Україні призвела до зникнення колишніх колективних форм сільськогосподарського виробництва, але натомість не забезпечила надійних передумов для розвитку малого агробізнесу в сільській місцевості.

Економічні трансформації 90-х років XX ст. негативно позначилися на всіх сферах життя в Україні. У регіональному аспекті це проявилося в посиленні поляризації простору та формуванні депресивних територій. Останні слід розглядати як результат процесу периферизації. Така нова периферія, яка характеризується деградацією економічної бази, бідністю, безробіттям і неспроможністю до самовідтворення на власній основі, стає осередком соціального напруження, регіональних криз, гальмом економічного зростання [2]. Наслідком економічних трансформацій в аспекті працевлаштування населення є

неформальна зайнятість. Головними викликами економічних трансформацій в Україні є втрата робочих місць, зниження доходів населення (особливо в периферійних регіонах) і, як наслідок, значні обсяги зовнішньої трудової міграції.

Демографічні зміни в Україні відображаються через тренди народжуваності, смертності і природного скорочення/приросту населення, з одного боку, та вікової структури населення – з іншого. Зміна геополітичних та соціально-економічних реалій супроводжувалася швидким зниженням народжуваності та тривалості життя, зростанням смертності, зміною напрямів міграційних потоків [45]. Найважливішим викликом стає просторова диференціація скорочення та концентрації населення. Головними викликами демографічних змін в Україні є процеси обезлюднення сільської місцевості, скорочення чисельності населення більшості міських поселень, загрозливі масштаби старіння населення.

Наслідком економічних трансформацій та демографічних змін є посилення суспільно-просторової поляризації, що проявляється передусім у соціальному відторгненні від сфери культури, освіти, медичного обслуговування, інформаційно-комунікаційної сфери найбідніших прошарків населення, поширенні бідності (*рис. 1.1*). Водночас населення з найвищими доходами орієнтується на доступ до освітніх, медичних, культурних послуг за межами країни. Середній клас в Україні недостатньо сформований, що зумовлює низький рівень соціальної стійкості населення регіонів. Рівні соціального відторгнення населення мають суттєву регіональну диференціацію. Як зазначає М. Барановський, бідність в Україні має не лише соціально-економічний, а й регіональний вимір [3].

У процесі суспільно-просторової поляризації відбуваються зміни у рівнях соціальної нерівності, соціального розриву:

– між столицею та рештою території;

– між регіонами;

– між міськими поселеннями та сільською місцевістю;

– між великими та малими містами.

Як наслідок, формуються полюси – регіони-лідери, де спостерігаються позитивні наслідки економічних трансформацій та демографічних змін; та регіони, що відстають у розвитку, внаслідок чого значні території перетворюються на периферію.

І. Пилипенко визначає периферію як частину суспільного простору, в межах якого швидкість соціально-просторових процесів мінімальна або їх вектор не збігається з вектором розвитку ядер суспільного життя (до них належать насамперед великі і середні міста). Він зазначає, що переважання дезінтеграційних процесів на периферії спричинює формування «периферійних» просторових відношень та зв'язків [49]. Відбувається поляризація периферійних територій (переважно сільських), посилення диспропорцій між столичним та іншими регіонами, між приміськими та віддаленими від великих міст і районних центрів сільськими поселеннями, загальне стиснення сільського простору [1].

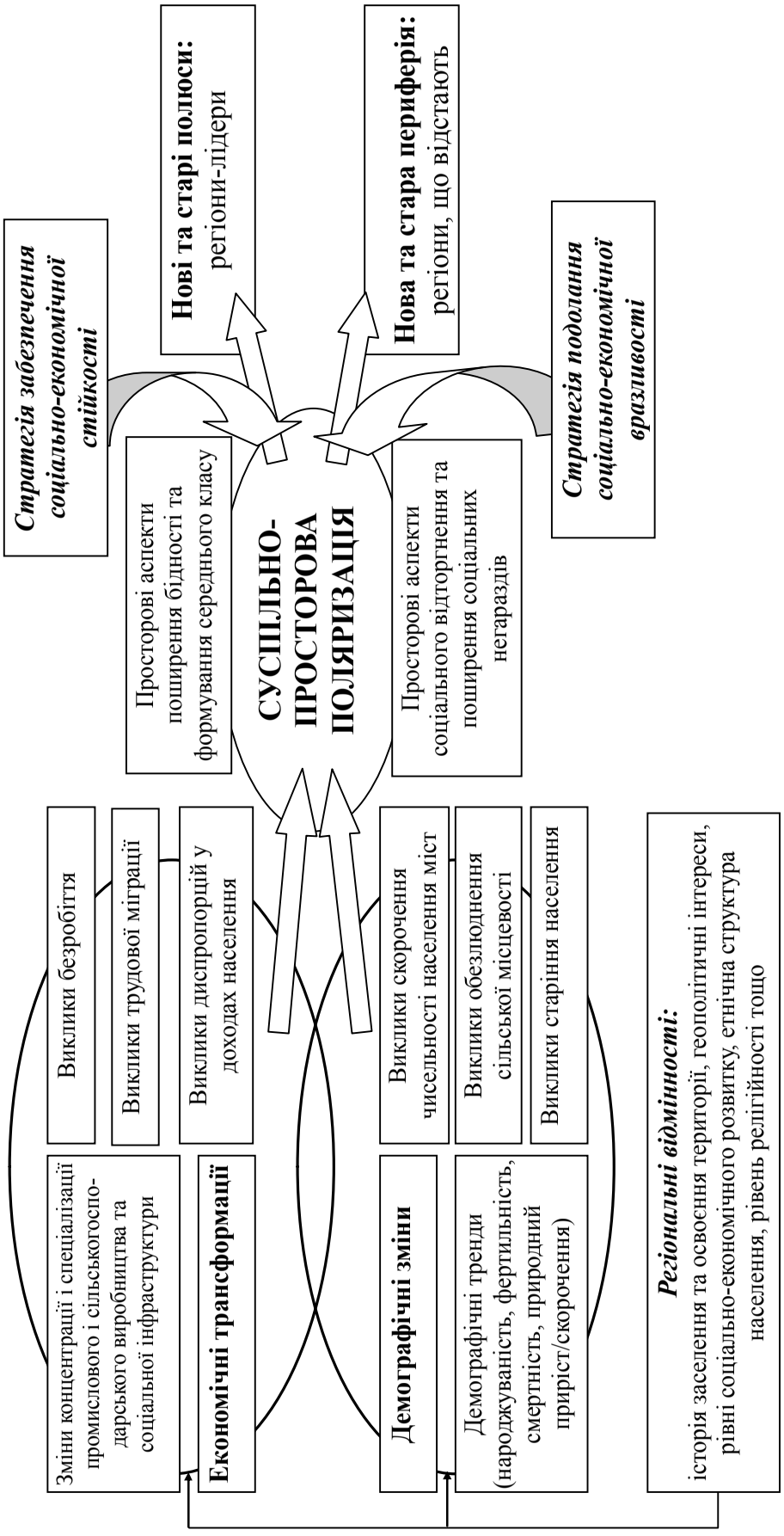

Рис. 1.1. **Суспільно-просторова поляризація**

РОЗДІЛ 2
ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ

2.1. Регіональні аспекти економічних трансформацій

Розвиток економіки України та її регіонів у пострадянський період характеризується інтенсивною динамікою та складними трансформаційними процесами. Так, 1990-ті роки ознаменувалися безпрецедентним скороченням виробництва валового внутрішнього продукту. Найнижчим обсяг виробництва ВВП був у 1999 р. – він становив лише 40,8 % рівня 1990 р. Проблеми економічного розвитку України в цей період були спричинені складними і неоднозначними процесами становлення державності, переходу від планово-регламентованої до ринкової економіки, що супроводжувалися зміною форм власності, розривом традиційних економічних зв'язків, виходом на міжнародні ринки тощо.

Ринкові реформи та лібералізація зовнішньоекономічної діяльності дали результат лише в 2000-х роках, що характеризувались помітним зростанням економіки та суттєвими змінами в її структурі. Це зростання тимчасово сповільнилося лише в 2009 р. у зв'язку з світовою економічною кризою. В середньому по країні збільшення виробництва валової доданої вартості в 2011 р. становило 171,5 % рівня 2000 р. (*рис. 2.1*). До групи областей з найвищими темпами зростання економіки потрапили, з одного боку, слаборозвинуті регіони, що отримали певні інвестиції, а з іншого – регіони, де розміщені найбільші міста – Київ і Харків, які набули метрополітарних ознак і перейшли на стадію постіндустріального розвитку. Найнижчий рівень зростання економіки мають старопромислові регіони Донбасу та Придніпров'я, що характеризуються слабодиверсифікованою структурою економіки з переважанням важкої індустрії та низьким рівнем технологічності виробництва.

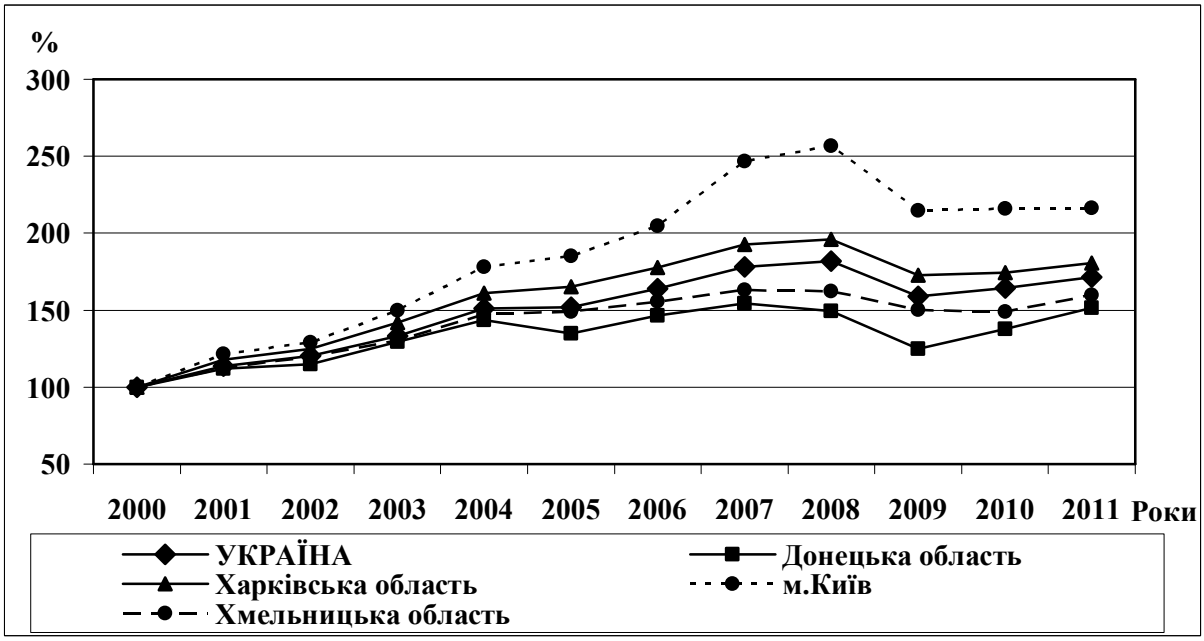

Рис. 2.1. **Динаміка виробництва валової доданої вартості, % до 2000 р.**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Визначальною рисою трансформації структури економіки України та її регіонів за останнє десятиліття є скорочення частки первинного та вторинного (реальних секторів) при стрімкому зростанні третинного сектора економіки. Так, у цілому по країні за 2001 – 2011 рр. частка третинного сектора в структурі доданої вартості зросла з 36,4 до 50,2 % (*рис. 2.2*).

Найвища частка третинного сектора спостерігається в західних прикордонних областях та в регіонах, де розміщені великі постіндустріальні міста, що реалізують метрополітарні функції м. Київ – 77,3 % загального обсягу валової доданої вартості, Харківська – 56,6, Львівська – 54,7, Чернівецька – 54,4, Волинська – 52,4 та Закарпатська –52,2 області, найнижча – в Полтавській (29,3), Луганській (34,3), Дніпропетровській (36,0), Донецькій (39,2) та інших старопромислових, індустріально розвинутих регіонах, що мають інертну, «обтяжену» структуру виробництва (*рис. 2.3*).

Тенденція до зростання третинного сектора економіки відповідає світовим трендам, однак в Україні цей процес має свою специфіку і не може бути кваліфікований як прогресивний. Пояснюється це тим, що в більшості регіонів країни частка

третинного сектора збільшується переважно внаслідок зростання долі тих видів діяльності, що пов'язані зі сферою обміну (торгівлею, операціями з нерухомістю тощо). В той же час ті види діяльності, які забезпечують ефективне функціонування виробництва та продукування інновацій (ринкова інфраструктура, науково-дослідна та проектно-конструкторська діяльність, надання підприємницьких послуг – консалтинг, інжиніринг, маркетинг тощо) в більшості регіонів все ще залишаються слаборозвинутими.

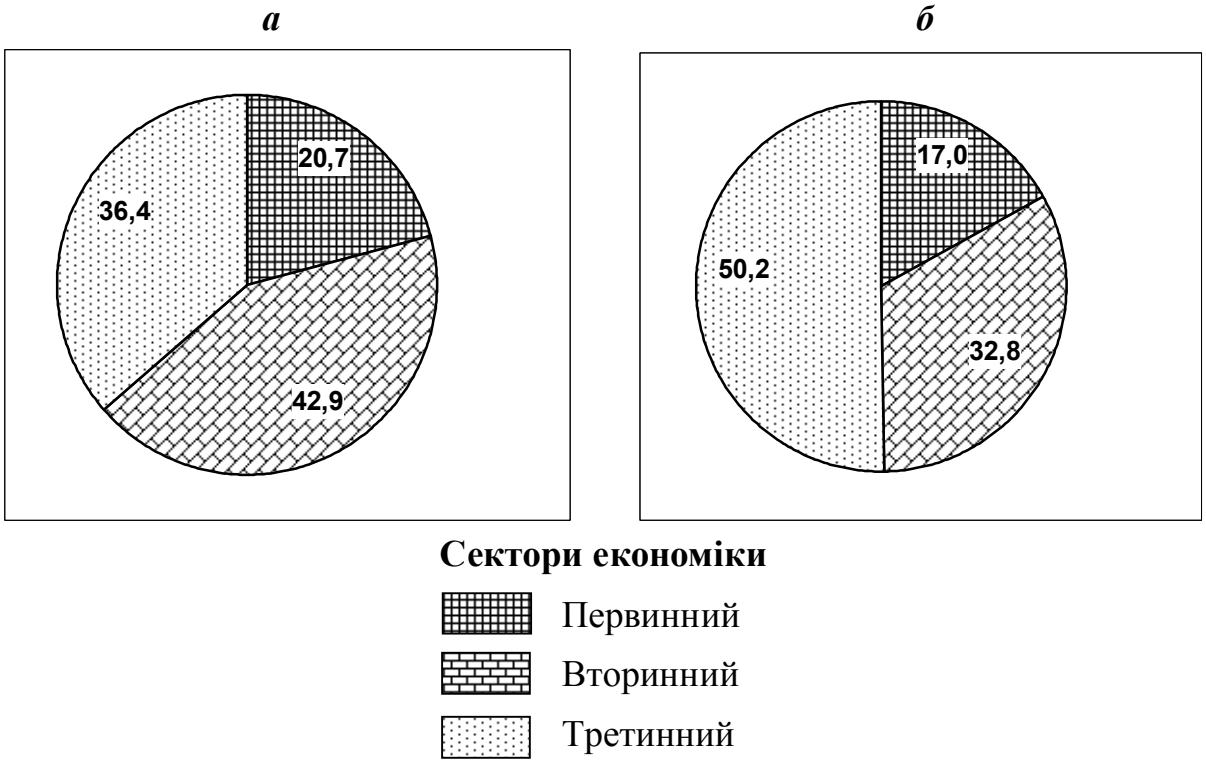

Рис. 2.2. **Структура валової доданої вартості за секторами економіки, %** (а – 2001 рік, б – 2011 рік)
Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Ще однією визначальною рисою трансформації структури економіки України, яка помітно проявилася в останніми роками, є зростання частки видобувної промисловості при загальному зниженні частки первинного сектора економіки. Цей процес є ознакою посилення екстенсивної спрямованості розвитку економіки країни та її багатьох регіонів.

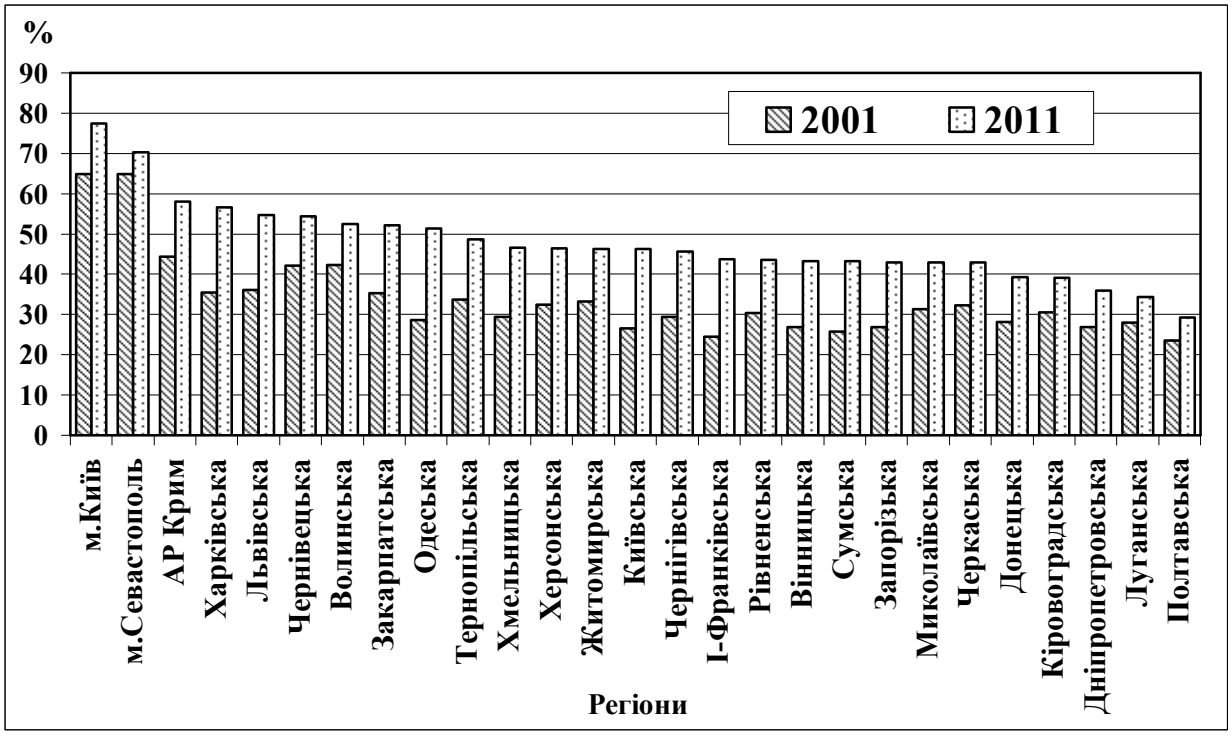

Рис. 2.3. **Зміна частки третинного сектора у валовій доданій вартості в регіонах України, %**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Зазначені процеси безпосередньо пов’язані з регіональним розвитком країни, відзеркалюють його стадійно-еволюційний характер.

Як уже зазначалося, траєкторія еволюційного поступу регіонів на нинішньому етапі розвитку цивілізації включає в себе доіндустріальну, низькоіндустріальну, індустріальну, високоіндустріальну та постіндустріальну стадії. Завдяки дії сукупності історичних, економічних та соціальних чинників спостерігається асинхронність у розвитку не лише окремих країн, а й їхніх регіонів. Це проявляється в тому, що в певні періоди окремі регіони країни перебувають на різних стадіях еволюційного розвитку. Типізація регіонів за особливостями стадійно-еволюційного розвитку має істотне практичне значення. Вона дає змогу чітко визначити та класифікувати специфічні проблеми, притаманні різним регіонам, та окреслити напрями їхнього перспективного розвитку відповідно до загальносвітових тенденцій.

Розроблення методики визначення стадій еволюційного розвитку для певних регіонів грунтується на регіональному

моделюванні. Залежно від конкретних досліджень такі моделі вміщують усереднені чи екстремальні характеристики регіонів, що перебувають на певних стадіях еволюційного розвитку. Зіставлення конкретних регіонів з базовими моделями дає змогу установити їхню приналежність до тієї чи іншої стадії еволюційного розвитку.

Шкала еволюційного розвитку регіонів передбачає наявність двох крайніх позицій – стадій доіндустріального та постіндустріального розвитку. Вектор прогресивного розвитку регіонів спрямований у бік постіндустріальної стадії. Вона є своєрідним орієнтиром для регіонів, що перебувають на нижчих щаблях розвитку. Дослідження показало, що цю стадію можна вважати орієнтиром для всіх регіонів України.

Для побудови базової моделі постіндустріального регіону ми використали систему показників, що характеризують загальний рівень розвитку економіки, її ефективність та особливості структури, масштаби науково-інноваційної діяльності, рівень та ефективність розвитку високотехнологічних виробництв.

Модель базового постіндустріального регіону будується на основі відповідних показників найрозвинутіших постіндустріальних країн світу – США, Японії, Німеччини, Великої Британії та інших. Мінімальні показники в цій моделі є тим «порогом», якого мають досягти регіони України для переходу на стадію постіндустріального розвитку. Саме їх ми і взяли як базові, до яких стандартизуються відповідні показники розвитку кожного регіону країни. На цій основі обраховується комплексний показник розвитку, за яким визначається приналежність кожного регіону до тієї чи іншої стадії еволюційного розвитку.

У цілому Україна, перебуваючи на стадії індустріального розвитку, має досить значні відмінності в розвитку окремих регіонів (*рис. 2.4*):

– регіони на початковому етапі становлення постіндустріальної стадії розвитку (м. Київ, Київська, Харківська області): характерні динамічний соціально-економічний розвиток у цілому, порівняно високий рівень розвитку високотехнологічних наукоємних виробництв, наявний потужний інтелектуальний потенціал, розвинутий третинний сектор економіки;

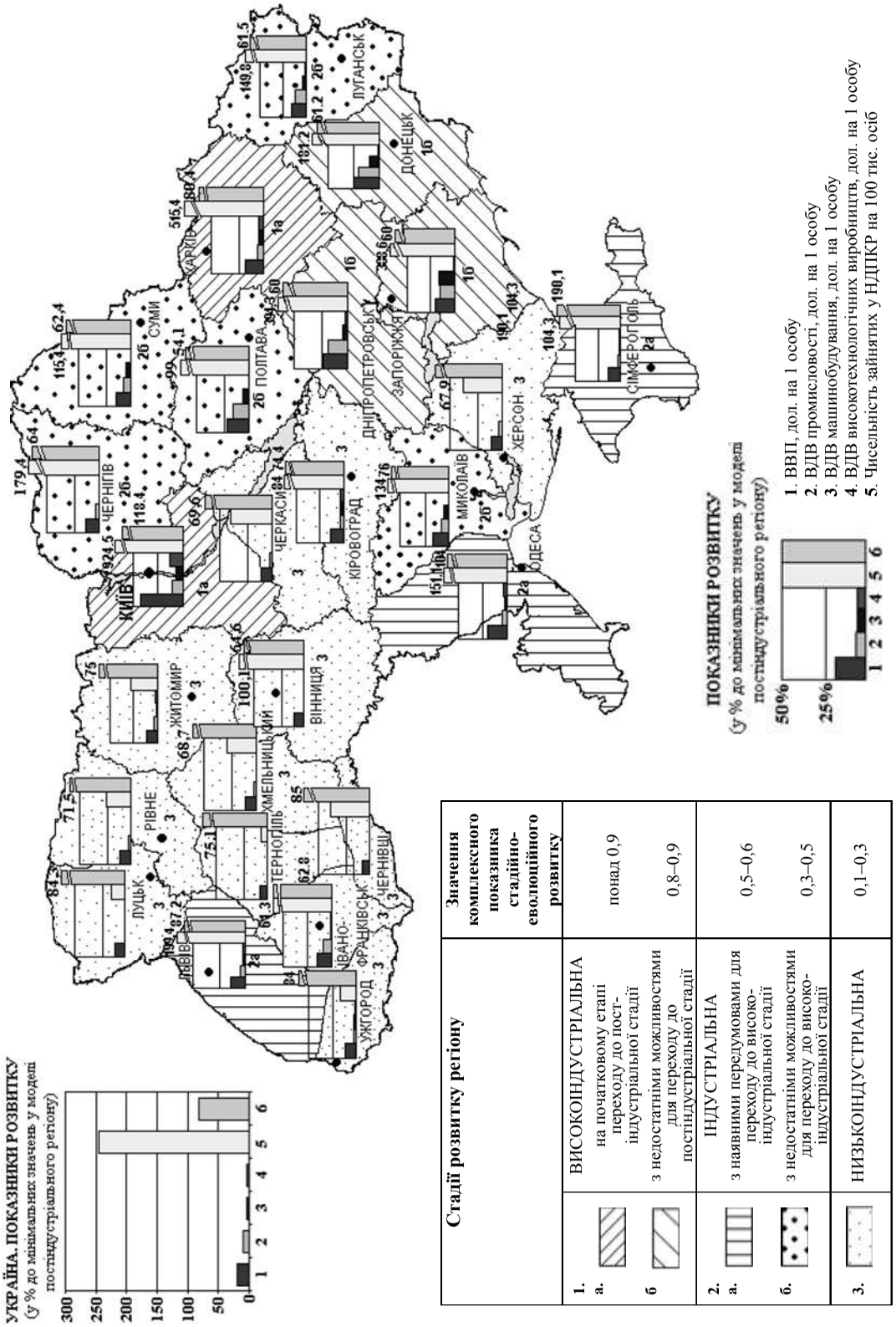

Стадії розвитку регіону		Значення комплексного показника стадійно-еволюційного розвитку
1. ВИСОКОІНДУСТРІАЛЬНА		
а.	на початковому етапі переходу до постіндустріальної стадії	понад 0,9
б	з недостатніми можливостями для переходу до постіндустріальної стадії	0,8–0,9
2. ІНДУСТРІАЛЬНА		
а.	з наявними передумовами для переходу до високоіндустріальної стадії	0,5–0,6
б.	з недостатніми можливостями для переходу до високоіндустріальної стадії	0,3–0,5
3.	НИЗЬКОІНДУСТРІАЛЬНА	0,1–0,3

Рис. 2.4. **Типізація регіонів України за особливостями стадійно-еволюційного розвитку** [50]

– регіони на високоіндустріальній стадії розвитку з недостатніми можливостями для переходу до постіндустріальної стадії розвитку (Дніпропетровська, Запорізька, Донецька області): характерні досить низький рівень розвитку високотехнологічних наукоємних виробництв, консервативна структура промисловості з домінуванням галузей важкої індустрії та слаборозвинутий третинний сектор економіки;

– регіони на індустріальній стадії розвитку зі сприятливими умовами для переходу до високоіндустріальної стадії розвитку (АР Крим, Львівська, Одеська області): характерні розвинутий третинний сектор економіки та наявний інтелектуальний потенціал у поєднанні із середнім для країни рівнем розвитку високотехнологічних виробництв;

– регіони на індустріальній стадії розвитку з недостатніми можливостями для переходу до високоіндустріальної стадії (Луганська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області);

– регіони на низькоіндустріальній стадії розвитку (Кіровоградська, Вінницька, Івано-Франківська, Черкаська, Херсонська, Чернівецька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Рівненська, Хмельницька, Тернопільська області) [50, 51].

2.2. Трансформації промислового виробництва

Промисловість – основний вид економічної діяльності в Україні. У 2011 р. її частка у виробництві валової доданої вартості країни становила 28 % (у 2000 р. – 31,4), у структурі зайнятості – 24,5 % (у 2000 р. – 27,9). При цьому близько 51 % промислової продукції країни виробляється в чотирьох старопромислових регіонах, що характеризуються високою часткою (понад 80 %) галузей важкої індустрії, – Донецькій (19,9), Дніпропетровській (15,6), Луганській (7,9) та Запорізькій (7,3) областях. Ще понад 12 % припадає на м. Київ. Цей показник значний у Харківській (4,7), Полтавській (4,6), Одеській (3,4) та Київській (3,1) областях. В усіх інших регіонах цей показник не перевищує 2,5 %. При цьому співвідношення між регіонами за виробництвом промислової продукції впродовж останнього десятиліття залишаються

малорухомими. Лише останніми роки намітилась незначна тенденція до зростання частки Закарпатської, Тернопільської, Хмельницької та інших областей у виробництві промислової продукції країни.

Основними видами промислової діяльності України є виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (18,1 % загального обсягу промисловості), виробництво та розподіл електроенергії (18 %), металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів (16,6), добувна промисловість (11), машинобудування (11,6), хімічна та нафтохімічна промисловість (6,7).

У спадок від колишнього Радянського Союзу Україна отримала значною мірою мілітаризовану промисловість (35 % потужностей військово-промислового комплексу колишнього СРСР) з деформованою галузевою структурою, в якій відмічалося надмірне (понад 70 %) переважання галузей важкої індустрії.

Починаючи з 1970-х років, у промисловості наростали кризові процеси, спричинені вадами планової економіки, слабким розвитком сукупності виробництв, що забезпечують особисте споживання, орієнтованістю інновацій переважно на виробництво продукції військового призначення тощо. У процесі трансформації соціально-економічних умов господарювання (перехід до ринкових відносин, інтеграція в світову господарську систему тощо) при зволіканні із реалізацією дієвих реформ в економічній сфері криза ще більше посилилась і набула обвального характеру. У 1990 р. зростання промислового виробництва взагалі припинилось, а в наступні роки відбувся його різкий спад. Лише в 1995 р. темпи падіння почали уповільнюватись, а в 1999 році намітилося певне зростання виробництва (4 %).

Інституційні зміни в організації промисловості, що були пов’язані з перерозподілом власності на основні засоби (приватизація основних промислових підприємств), зі створенням потужних фінансово-промислових груп (компаній) та поліпшенням інвестиційного клімату в 2000-х роках забезпечили значне зростання виробництва. Найбільшого рівня приріст промислової продукції досяг у 2007 р. і становив 187 % рівня 2000 р. Світова економічна криза спричинила падіння цього показника до 138,9 % у 2009 р.

Однак уже у 2011 р. виробництво реалізованої продукції промисловості становило 166,1 % від рівня 2000 р.

Найвищі показники зростання промислового виробництва були в ряді слаборозвинутих в індустріальному відношенні центральних та західних областях – Закарпатській (311,4 %), Черкаській (287,2), Волинській (283,2), Кіровоградській (274,4), Житомирській (255,4), Тернопільській (253,3) та інших, що пов'язано з досить ефективною реалізацією в цих регіонах низки інвестиційних проектів, передусім – відродження на новій технологічній основі виробництв харчової продукції, напоїв та тютюнових виробів, окремих машинобудівних виробництв (створення підприємств по збиранню автомобілів та автобусів, побутової техніки і т. п.), виробництв по виготовленню будівельних матеріалів тощо. Промислове виробництво певною мірою стимулювалося завдяки наданню окремим регіонам та містам статусу територій пріоритетного розвитку та спеціальних економічних зон у Закарпатській, Волинській, Житомирській та інших областях.

Найнижчі показники зростання промислового виробництва відмічались у південних – Херсонській (100,4 %) та Одеській (144,2) областях, де пріоритетний розвиток мав зовнішній транспорт та сільське господарство; у старопромислових регіонах – Донецькій (147,3) та Дніпропетровській (150,6) областях, що характеризуються найвищою часткою в промисловості країни, та у депресивній Чернігівській області (142,8).

Досить диференційованою за аналізований період була й динаміка виробництва за окремими видами промислової діяльності. Найвищими темпами розвитку характеризувались в Україні деякі спеціалізовані види промислової діяльності – машинобудування (288,7 %), виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (219,3), хімічна та нафтохімічна промисловість (190,7). Дуже висока динаміка зростання галузей оброблення деревини та виготовлення виробів з неї, (331,7 %) і целюлозо-паперового виробництва та видавничої справи (233,2) може в перспективі вивести їх на рівень загальнодержавної спеціалізації.

Не дивлячись на певну стабілізацію структури промислового виробництва України в останнє десятиліття, в ній все ж відбулися помітні трансформації, тренд яких був сформований в 90-і роки

минулого століття.

У 1991 – 2000 рр. в структурі промислового виробництва країни та регіонів відбулися такі зміни:

– різко зросла «обтяженість» галузевої структури промисловості внаслідок збільшення частки матеріало-, енерго- та екоємних галузей важкої індустрії – електроенергетики, видобувної та хімічної промисловості, чорної металургії, інших галузей;

– значно скоротилися загальні обсяги та частка високотехнологічних виробництв (насамперед машинобудування), а також окремих виробництв промислових товарів широкого вжитку (передусім легкої промисловості).

Ці тенденції фактично призвели країну до втрати статусу високоіндустріальної держави.

В умовах ринкових трансформацій економіки та лібералізації зовнішньої торгівлі вищеназвані тенденції в динаміці структури промисловості були зумовлені кількома факторами: відносним попитом на світовому ринку на продукцію галузей важкої індустрії (електроенергію, чорні метали, продукцію хімічної промисловості тощо); відсутністю попиту на продукцію високотехнологічних галузей країни, які фактично не змогли змінити мілітарну орієнтацію і перейти на випуск масової високоякісної наукоємної продукції цивільного призначення; низькою конкурентоспроможністю продукції широкого вжитку тощо. Регіональні процеси розвитку промисловості в країні значною мірою підпорядковані всім перерахованим тенденціям.

У період 2001 – 2011 рр. такі тенденції трансформації структури промисловості загалом збереглись, однак їхня інтенсивність суттєво знизилася (*табл. 2.1*).

Останніми роками динаміка промислового виробництва країни характеризується стрімким зростанням частки видобутку неенергетичних корисних копалин. Причина цього, очевидно, криється в утвердженні в країні кланово-олігархічної системи, орієнтованої на швидке отримання надприбутків. Розроблення надр та видобуток мінеральної сировини при сприятливій кон'юнктурі міжнародних ринків більш ніж будь-який інший вид економічної діяльності забезпечує це.

Таблиця 2.1

Зміни у структурі виробництва реалізованої продукції промисловості України

Види промислової діяльності	Роки			
	2001		2012	
	млн грн	частка, %	млн грн	частка, %
Промисловість	**210842,7**	**100,0**	**1329256**	**100,0**
Добувна промисловість	20 549	9,7	146 833,2	11,0
Добування паливно-енергетичних корисних копалин	13 674,6	6,5	74 335	5,6
Добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	6 874,4	3,2	72 498,2	5,5
Переробна промисловість	138 042,9	65,5	881 141,1	66,3
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	34 905,4	16,6	220 245,5	16,6
Легка промисловість	3 049,1	1,4	9 972,5	0,8
Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	1426	0,7	9 512,1	0,7
Целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	5 025,5	2,4	28 360	2,1
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	10 226,3	4,9	75 502,9	5,7
Хімічна та нафтохімічна промисловість	12 598,9	6	88 508	6,7
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	5 710,3	2,7	35 198,6	2,6
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	38 045,7	18	241 064,3	18,1
Машинобудування	21 523,1	10,2	154 184,9	11,6
Виробництво й розподіл електроенергії, газу та води	52 250,8	24,8	301 281,7	22,7

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Масштабні інвестиційні проекти, які зараз є в країні і в найближчій перспективі плануються до реалізації, свідчать про те, що ця тенденція посилиться. Передусім маються на увазі проекти з

формування потужного гірничорудного комплексу в зоні Кременчуцької магнітної аномалії (Полтавська область), будівництво комбінату з видобутку та збагачення титано-апатитових руд Житомирщини, нарощування обсягів видобутку уранової руди в Кіровоградській області тощо. Більшість із цих проектів є екологічно небезпечні й не сприяють збалансованому та динамічному розвитку регіонів.

Сам по собі розвиток добувної промисловості створює певний інерційний ефект в економіці, унеможливлює прогресивні зрушення в її структурі. Пояснюється це тим, що ця галузь характеризується загалом незначними пропульсивними властивостями (здатністю створювати мультиплікативний ефект, генерувати та поширювати імпульси розвитку на навколишню територію, диверсифікувати та ускладнювати економічні структури). У поєднанні з низькою технологічністю гірничорудного виробництва все це має дестимулювальний для високотехнологічних виробництв ефект, що й гальмує становлення інноваційної моделі економіки, її перехід до постіндустріальної стадії.

У сукупності такі тенденції в розвитку структури економіки країни можна визначити як її деструктивну трансформацію. Це може свідчити про поступову деградацію економіки держави, її відхід до стадії низькоіндустріального розвитку. При цьому слід зазначити, що такі процеси тією чи іншою мірою характерні для більшості регіонів України.

Враховуючи і без того значне стадійне відставання розвитку економіки України від економічно найрозвинутіших держав світу, посилення названих тенденцій може призвести до загрозливих наслідків.

Певні надії на поліпшення ситуації вселяє тенденція незначного зростання в структурі промисловості частки машинобудування, що намітилась останнім часом (переважно за рахунок середньотехнологічного виробництва транспортних засобів, обладнання для окремих галузей господарства, електротехнічного виробництва тощо). Частка високотехнологічних виробництв машинобудування вкрай низька, в структурі промислового виробництва країни на неї припадає близько 0,8 %.

Пріоритетними напрямами розвитку промислового виробництва України та її регіонів слід вважати:

– модернізацію та комплексне оновлення виробництва на сучасній науково-технологічній основі. Це, зокрема, передбачає перехід на енерго- та ресурсозберігальні технології у видобувній промисловості та чорній металургії, нафтогазовій та хімічній промисловості, машинобудуванні, електроенергетиці, харчовій промисловості, які є найбільшими споживачами енергоресурсів;

– підвищення конкурентоспроможності промислового виробництва і, відповідно, поліпшення результативності та структури експортного потенціалу країни.

– створення сучасної виробничої, транспортної та фінансової інфраструктури як основи перспективного розвитку не лише промисловості, а й усієї економіки України.

2.3. Трансформації аграрної сфери

Початок сучасним аграрним реформам в Україні було покладено в 1990 р. з ухвалою законів про земельну реформу (Верховна Рада ухвалила Постанову «Про земельну реформу», а ще через два роки – Постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі»). Це було зумовлено тим, що на початку 90-х років XX ст. аграрна сфера України характеризувалася низькою продуктивністю праці (на той час один зайнятий у сільському господарстві США забезпечував продуктами харчування до 130, а в Україні – лише 12 – 13 осіб). У 1991 р. в Україні в колгоспах та радгоспах зосереджувалося 93,5 % ріллі, а вироблялося лише 75 % валової сільськогосподарської продукції.

Аграрна реформа в Україні проводилася за п’ятьма напрямами: господарська реформа (перетворення колгоспів і радгоспів на приватно-ринкові структури); земельна реформа; формування аграрного ринку; фінансова стабілізація; соціальний розвиток сільської місцевості.

Виділяють три основні етапи проведення *аграрної реформи* в Україні. *Перший етап* передбачав роздержавлення і приватизацію земель, проведення розпаювання сільськогосподарських угідь та реструктуризацію підприємств у нові організаційно-правові

структури. З 1995 р. внаслідок розпаювання майна і землі колективних сільськогосподарських підприємств власниками паїв середнім розміром 4,2 га стали 6,6 млн. селян. До 2000 р. на базі колективних сільськогосподарських підприємств було створено 14,2 тис. приватних агроформувань (у тому числі 8,8 % становили фермерські господарства, 20,4 – приватно-орендні підприємства, 23,3 – виробничі кооперативи, 47,5 – господарські товариства). При цьому 7,4 тис. новостворених підприємств зберегли земельні масиви колишніх колективних сільськогосподарських підприємств. Однак проведення аграрної реформи до 2001 р. не дало позитивних змін. За цей період капітальні вкладення в сільське господарство скоротились у 20 разів, внесення мінеральних добрив – у 7, витрати на охорону земельних угідь – у 25 разів. Це призвело до того, що за 10-річний період сільське господарство України було відкинуте до рівня 1950-х років. Наслідками таких процесів стало зубожіння сільського населення, скорочення сільськогосподарського виробництва, часткова втрата внутрішнього і зовнішнього ринків збуту сільськогосподарської продукції, значне погіршення якості сільськогосподарських угідь. Перелом в аграрній сфері настав у кінці XX – на початку XXI ст. у зв'язку зі створення аграрного ринку.

Основним завданням *другого етапу* аграрної реформи було створення аграрного ринку. З ухвалою у 2000 р. Указу Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» передбачалося не лише створення аграрних бірж, надання аграрним підприємствам економічної свободи щодо каналів збуту виробленої продукції та визначення ціни на неї, а й створення в кожному поселенні пунктів заготівлі сільськогосподарської продукції, кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговувальних кооперативів; створення в кожному районі торгових домів, оптово-роздрібних торговельних закладів; створення в містах з населення понад 100 тис. жителів оптово-продовольчих ринків, постійно діючих ярмарків-виставок, аукціонів живої худоби тощо.

Основним завданням *третього етапу* є фінансове оздоровлення аграрних підприємств через списання боргів сільськогосподарських товаровиробників, надання дотацій для

виробництва м'яса і молока, звільнення окремих підприємств від сплати ПДВ, введення фіксованого сільськогосподарського податку.

У цілому р 2000-х роках спостерігалося збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва, зростання його експортного потенціалу. Частка валової продукції сільського господарства у ВВП України зросла з 6,6 у 2007 р. до 8,4 % у 2011 р. Найбільшими обсягами виробництва валової продукції сільського господарства в Україні вирізняються Київська, Дніпропетровська, Вінницька, Донецька, Харківська, Черкаська та Полтавська області, сумарна частка яких становить понад 40 %.

У процесі реформування в Україні було здійснено перерозподіл землі між сільськогосподарськими підприємствами різних форм власності: якщо в 1990 р особистими підсобними господарствами (ОПГ) населення використовувалося лише 6,5 % сільськогосподарських угідь, то в 2011 році – 23,7, а фермерськими господарствами (ФГ) – 20,1 % (*табл. 2.2*).

Таблиця 2.2

Трансформація сільськогосподарського виробництва в Україні

Показники	Роки								
	1990			2003			2011		
	с.-г. підпр-ва	ФГ	ОПГ	с.-г. підпр-ва	ФГ	ОПГ	с.-г. підпр-ва	ФГ	ОПГ
Кількість господарств, тис.	12,5	–	9 206	16,9	43,0	13 381	14,6	41,5	4 540
Площа с.-г. угідь, %	93,5	–	6,5	57,6	8,4	34,0	56,2	20,1	23,7
Валова продукція рослинництва, %	78,6	–	21,4	34,3	4,2	61,5	40,7	7,2	52,1
Валова продукція тваринництва, %	66,2	–	33,8	27,2	0,6	72,2	44,5	1,8	53,7

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Особливістю сільського господарства України є те, що особисті селянські господарства виробляють більше половини валової сільськогосподарської продукції, однак їхня частка щороку знижується (з 66,0 у 2000 р. до 52,7 % у 2011 р.). Найвища частка ОПГ у виробництві валової продукції сільського господарства характерна для областей Західної України – Закарпатської (95,6 %), Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької, а найнижча – Київської (39,7 %), Черкаської та АР Крим. Розрив між мінімальною та максимальною частками становить 2,4 раза.

У 2001 – 2011 рр. територіальні зміни у виробництві сільськогосподарської продукції були пов'язані з:

– розширенням посівних площ соняшника поза межами зон традиційної спеціалізації;

– підвищенням концентрації вирощування зернових культур у степовій частині;

– зменшенням концентрації вирощування кормових культур.

У поєднанні із застосуванням сучасних технологій виробництва та технічних засобів такі зміни зумовлюють зменшення працеємності сільськогосподарського виробництва і, як наслідок, зростання безробіття населення в сільській місцевості.

У структурі посівних площ України з 2001 до 2011 р. на 7 % зросла частка угідь, зайнятих під зерновими та на 11% – під технічними культурами (за рахунок вирощування соняшника, ріпаку тощо), а також значно скоротилася (на 27 %) під кормовими культурами. У структурі валової продукції сільського господарства частка продукції рослинництва зросла, а тваринництва – скоротилася на 8 %.

У контексті аграрних реформ важливим для України був вступ до СОТ у 2008 р. Позитивними наслідками цього з часом може стати відкриття окремих ринків сільськогосподарської продукції та продовольства для українських товарів, доступ до нових технологій, можливість застосовувати прозору систему розв'язання суперечок, поліпшення міжнародного іміджу країни. Негативні складові пов'язані зі зниженням або скасуванням митних бар'єрів, що може призвести до здешевлення імпортного продовольства. Це може поставити окремих українських виробників продовольства на межу банкрутства та необхідності звільнити працівників.

В агробізнесі України активно функціонують агрохолдинги, які є вертикально-інтегрованими структурами, що створюються шляхом оренди землі потужними промисловими групами, фінансовими та сервісними структурами. В Україні діють агрохолдинги змішаного типу, які одночасно займаються фінансово-кредитною, виробничою, торговельною та транспортною діяльністю. Основними напрямами їхньої діяльності є вирощування зернових, олійних, технічних культур, експорт зернової продукції, тваринництво, перероблення сільськогосподарської сировини, виробництво та реалізація продовольства. Основною галуззю спеціалізації агрохолдингів в Україні є рослинництво (80 % вартості в структурі реалізованої продукції), що зумовлено високим рівнем його рентабельності. Загалом в Україні нараховується понад 50 потужних агрохолдингів, які використовують 15 % ріллі. Найпотужнішими агрохолдингами є UkrLandFarming, NCH, «Кернел», «Мрія» «Миронівський хлібопродукт». Як правило, вони є міжрегіональними. Наприклад, агрохолдинг Мрія орендує сільськогосподарські угіддя на території чотирьох областей: Тернопільської, Івано-Франківської, Хмельницької та Чернівецької; підприємства агрохолдингу UkrLandFarming розміщені на території 21 області. Функціонування агрохолдингів в Україні зумовлює надконцентрацію земельних ресурсів і, як наслідок, монополізацію на ринку оренди землі та ринку сільськогосподарської продукції.

2.4. Трансформації у сфері послуг

Перманентні реформи в окремих галузях сфери послуг (освіти, охорони здоров’я) є незавершеними і поки що не дають підстав для їхнього оцінювання щодо позитивних чи негативних зрушень.

У сфері послуг працює близько 60 % зайнятого населення. За останнє десятиліття цей показник зріс більше ніж на 10 %. При цьому максимальне значення характерне для Києва, мінімальне – для регіонів Центральної України. У структурі зайнятості сфери послуг понад 40 % припадає на торгівлю, готельне і ресторанне господарство, по 10 % і більше – на освіту, охорону здоров’я, транспорт і зв’язок, державне управління. За останнє десятиліття значно зросла частка зайнятих у торгівлі, готельному і ресторанному

господарстві, фінансовій діяльності. Саме розміщення закладів цієї сфери є визначальним у сучасному розвитку великих міст України. Водночас частка зайнятих в освіті та охороні здоров'я скорочується.

За останні два десятиліття відбулися суттєві трансформації в розвитку сфери послуг. Урізноманітнилися організаційні форми підприємств галузі. Відбуваються зміни в радіусах обслуговування: якщо в сільській місцевості за окремими видами послуг вони збільшилися (передусім освітніх та медичних закладів), то в містах – скоротилися (заклади торгівлі, фінансових, низки медичних послуг – стоматологічних кабінетів, амбулаторій сімейної медицини тощо). Асортимент послуг у містах суттєво розширився, а в сільській місцевості значно поступається міському. Роздрібний товарообіг у розрахунку на одну особу в міських поселеннях майже в 5 разів перевищує показник у сільській місцевості. Найвищий він у Києві.

Новим у розвитку сфери послуг є формування мережі регіональних торговельно-розважальних центрів (ТРЦ) – молів. В Україні вони вперше виникли в Києві в 2001 р. в процесі реконструкції площ і вулиць. Нині в країні функціонує майже 100 регіональних молів у 30 містах.

Торговельно-розважальні центри в менших містах розміщуються в центральній їхній частині, у середніх та великих – в основному винесені до житлових масивів і рекреаційних зон. У своїй локалізації вони орієнтуються на наявність потужних транспортних магістралей, зручних під'їзних шляхів та близькість зупинок громадського транспорту. Деякі ТРЦ здійснюють безкоштовні перевезення відвідувачів від певних районів міст (наприклад, «Екватор» у Рівному, Полтаві, Чернівцях і Бердянську).

У цілому ТРЦ в містах розміщуються в зонах зручної транспортної доступності (при чому чим далі від центру міста, тим потужнішою має бути автомагістраль). У найбільших і найстаріших містах ТРЦ розміщуються переважно кільцеподібно, на деякій відстані від ядра.

У регіональному аспекті спостерігається диференціація забезпеченості торговельно-розважальними центрами. За кількістю молів на 100 тис. жителів найбільш насиченими є Київська (включаючи Київ), Дніпропетровська, Харківська, Вінницька, Чернівецька, Івано-Франківська та Миколаївська області.

Найменша насиченість ТРЦ характерна для Закарпатської, Хмельницької, Херсонської, Кіровоградської областей та АР Крим (*рис. 2.5*).

Рис. 2.5. **Розміщення торговельно-розважальних центрів в регіонах України** [43]

2.5. Кількісний вимір регіональної економічної нерівності в Україні

Для оцінювання рівномірності розподілу за регіонами в 2000-х роках валового регіонального продукту, наявних доходів та витрат населення, рівня безробіття, визначеного за методологією МОП, розраховано коефіцієнти Джині (*рис. 2.6*). Проаналізувавши їх, можна зробити висновки, що регіональна економічна нерівність в Україні не була значною (коефіцієнти Джині знаходяться в межах від 0,08 до 0,26). Можна виявити такі тенденції:

– зміни коефіцієнтів Джині для валового регіонального продукту (ВРП) та наявних доходів населення свідчать про стійке зростання економічної нерівності регіонів до 2009 року (порівняно із серединою 1990-х коефіцієнт Джині для ВРП зріс удвічі) та її стабілізацію в подальші роки;

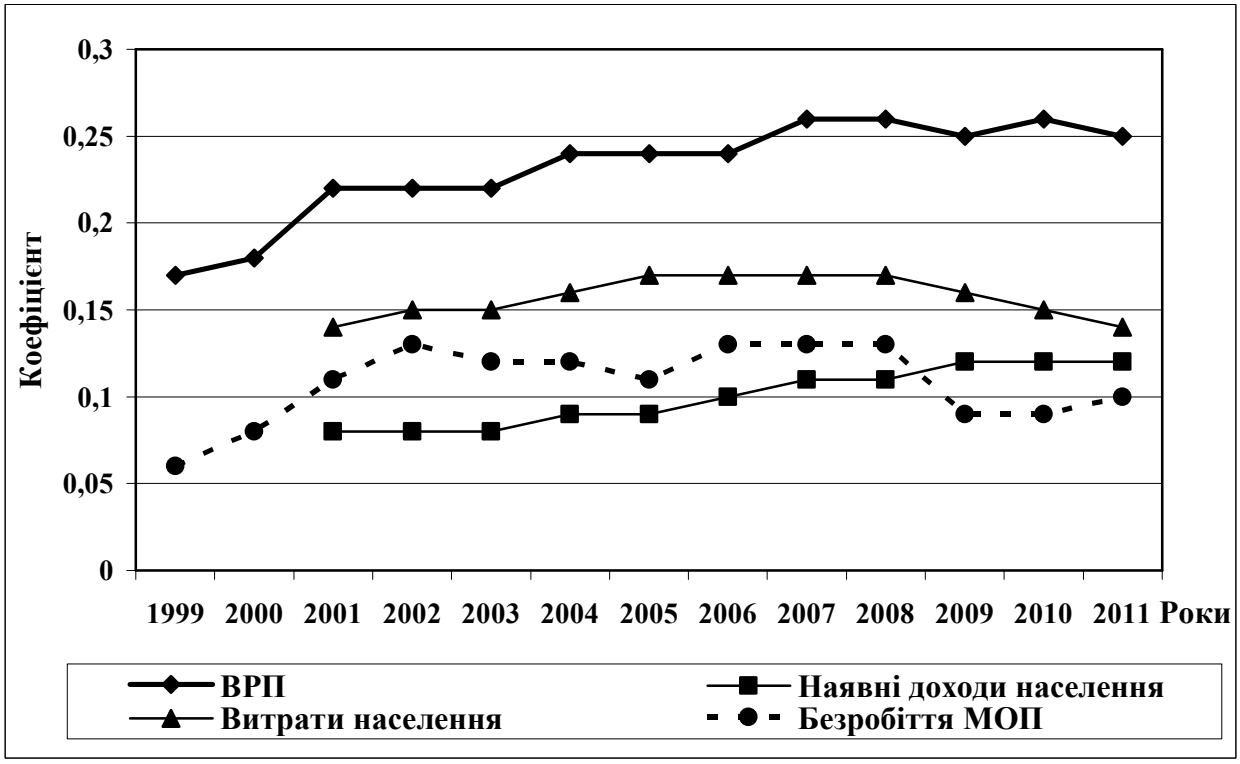

Рис. 2.6. **Динаміка коефіцієнта Джині в Україні**
Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

– зміни коефіцієнта Джині для витрат населення підтверджують зростання економічної поляризації регіонів до початку світової економічної кризи 2008 – 2009 років та повільне її зменшення в наступні роки;

– зміни коефіцієнта Джині для рівня безробіття не мають чіткого тренду і свідчать про зниження економічної нерівності регіонів у періоди 2002 – 2005 рр. та після світової економічної кризи 2008 – 2009 рр.

Деяке посилення економічної поляризації серед регіонів України, що мало місце в 2000-х роках, було зумовлене кількома факторами:

– протягом досліджуваного періоду спостерігалося істотне зростання концентрації господарської діяльності в Дніпропетровському регіоні, головним чином у господарських агломераціях Дніпропетровськ – Дніпродзержинськ та Кривий Ріг. У цей період частка регіону у виробництві валової доданої вартості країни зросла з 8,9 до 10,3 %. Це сталося передусім завдяки посиленню територіальної концентрації виробництва важкої промисловості;

– певне зростання концентрації господарської діяльності відбулося в Київській та Харківській областях. Частка цих регіонів у виробництві валової доданої вартості зросла з 20,5 до 22,5 % та з 5,7 до 6,0 % відповідно. Зростання концентрації господарської діяльності в цих регіонах зумовлене головним чином третинним сектором;

– водночас протягом досліджуваного періоду відбувалося повільне зменшення концентрації господарської діяльності в старопромислових (Запорізькій та Донецькій областях) та аграрно-індустріальних (Вінницькій, Сумській, Рівненській, Чернігівській та ін.) регіонах.

РОЗДІЛ 3
ВИКЛИКИ ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

3.1. Виклики безробіття населення

За 1991 – 2011 рр. в Україні мала місце стійка тенденція до зменшення загальної кількості зайнятих, чисельність яких скоротилася більш ніж на 20 %. Водночас рівень зайнятості населення як у працездатному віці, так і у віці 15 – 70 років досить високий і має тенденцію до постійного підвищення.

На ринку праці України в найкращому становищі перебувають працівники з високим соціальним статусом, особи з вищою освітою, які зайняті у сфері інформації, високих технологій та більшість державних службовців. Усі вони мають надійні гарантії зайнятості. У найгіршому становищі перебуває молодь. Молодіжне безробіття має тенденцію до зростання. На початок 2012 р. серед зареєстрованих безробітних молодь віком до 35 років становила 41,8 % (понад 200 тис. осіб). Особливо високий цей показник у західних регіонах країни: понад 50 % у Волинській, Івано-Франківській, Львівській областях. Найвищі значення рівня безробіття у віковій групі 15 – 24 роки.

Постійно відбувається перерозподіл робочої сили між видами діяльності. Стабільним є поступове переміщення працівників з виробничих галузей до сфери послуг. Порівняно з 1991 р. кількість зайнятих у промисловості та сільському господарстві скоротилася удвічі. За той самий період кількість зайнятих у фінансуванні, кредитуванні і страхуванні, апараті органів державного і господарського управління зросла.

В Україні в цілому рівень зареєстрованого безробіття низьким – 1,8 % (2011 р.). Офіційно визначений порівняно невисокий рівень безробіття не відповідає реальній ситуації на ринку праці внаслідок існування неформальної зайнятості, прихованого безробіття (неповної зайнятості працюючих) та зовнішньої трудової міграції.

Негативні процеси на ринку праці активізуються в періоди економічних криз. Так, внаслідок світової економічної кризи 2008 року кількість працюючих у режимі неповного робочого дня (тижня) в Україні зросла вдвічі (*рис. 3.1, 3.2*). Насамперед, це було характерним для галузей промисловості, будівництва, транспорту, а за регіональним розподілом – для Запорізької, Луганської, Полтавської, Волинської, Сумської та Хмельницької областей.

Рис. 3.1. **Показники поширення прихованого безробіття в Україні, % до загальної кількості штатних працівників**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Рівень безробіття, визначений за методологією МОП, щороку в середньому в 3 рази перевищує рівень зареєстрованого безробіття (*табл. 3.1*). Регіональна диференціація показників офіційно зареєстрованого рівня безробіття та визначеного за методологією МОП має подібні тенденції. Найнижчі показники рівня безробіття характерні для високоурбанізованих територій, промислових регіонів та приморських територій (м. Києва, Одеської, Харківської, Донецької областей), найгірші – для регіонів аграрно-промислової спеціалізації (Вінницької, Волинської, Житомирської, Кіровоград-

ської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської та Чернігівської областей).

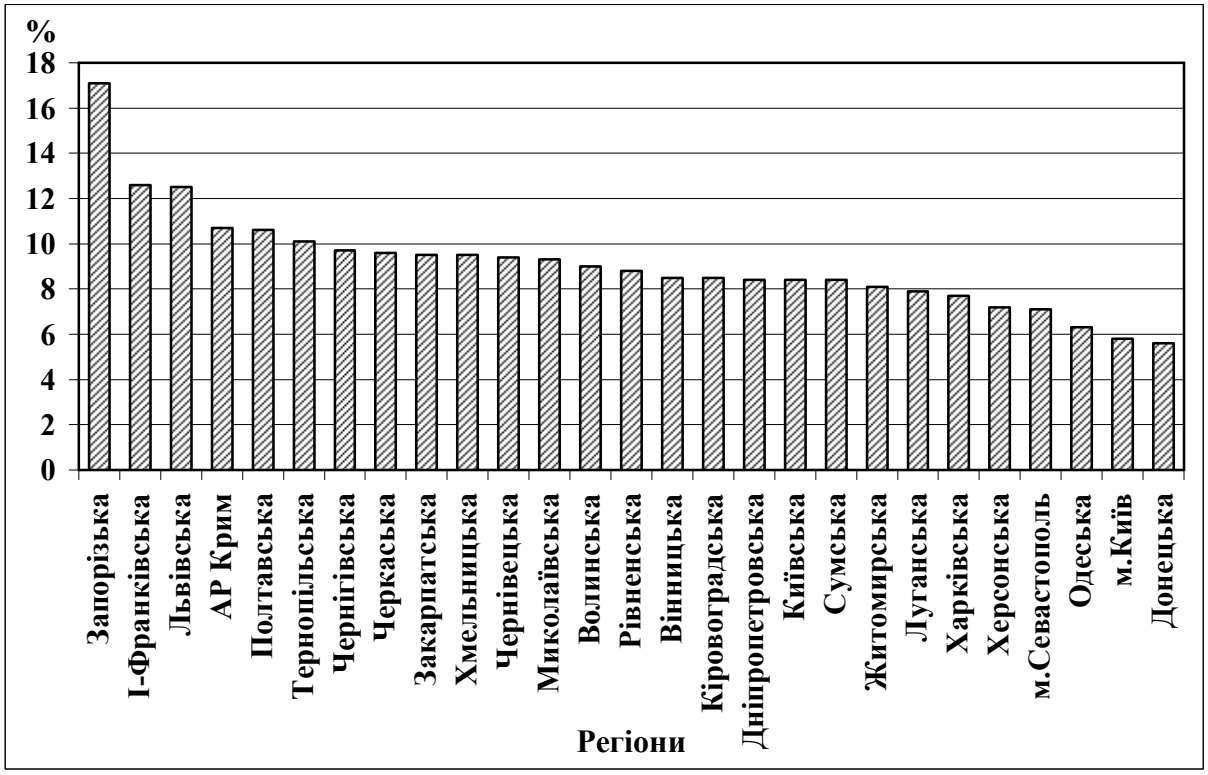

Рис. 3.2. **Чисельність осіб в регіонах України, що працювали в режимі неповного робочого дня (тижня), % до загальної кількості штатних працівників, 2011 р.**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Для України характерна невідповідність попиту і пропозиції робочої сили. Навантаження на одне вільне робоче місце (вакансію) в регіонах має суттєві відмінності і в 2011 р. у 140 разів відрізнялося в регіонах з найкращою та найгіршою ситуацією (в м. Києві воно становило 1 особу на 1 вакансію, а в Черкаській області – 140, а в середньому в Україні – 8 осіб). Незначним цей показник був також у Донецькій, Луганській, Харківській та Дніпропетровській областях, АР Крим, а найвищі показники навантаження на одне вільне робоче місце в Тернопільській, Рівненській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Волинській, Хмельницькій та Черкаській областях.

За даними міжнародного кадрового порталу hh.ua, в 2012 р. на столиці було більшість наявних в Україні вакансій – 58 %. Ще третина загальної кількості вакансій припадала на Донецьку,

Дніпропетровську, Харківську, Одеську, Львівську області та АР Крим, а на частку інших 19 регіонів – менше ніж 14 %.

Таблиця 3.1

Індикатори рівня безробіття населення в Україні

Значення	Роки				
	2007	2008	2009	2010	2011
1	2	3	4	5	6
Рівень зареєстрованого безробіття, %					
Разом	2,3	3,0	1,9	2,0	1,8
Міське	1,5	2,1	1,6	1,6	1,4
Сільське	4,2	5,2	2,6	2,9	2,6
Максимум	4,4 Тернопільська обл.	5,1 Тернопільська обл.	3,4 Черкаська обл.	3,8 Полтавська обл.	3,2 Черкаська обл.
Міське	3,1 Тернопільська обл.	3,7 Чернігівська обл.	3,1 Черкаська обл.	2,8 Полтавська обл.	2,5 Черкаська, Житомирська обл.
Сільське	5,9 Полтавська обл.	7,5 Полтавська обл.	4,5 Полтавська обл.	5,6 Полтавська обл.	4,2 Черкаська, Кіровоградська обл.
Мінімум	0,3 м. Київ	0,6 м. Київ	0,4 м. Київ	0,3 м. Київ	0,4 м. Київ
Міське	0,3 м. Київ	0,6 м. Київ	0,4 м. Київ	0,3 м. Київ	0,4 м. Київ
Сільське	2,6 АР Крим	3,1 АР Крим	1,6 Ар Крим	1,7 Донецька обл.	1,4 Волинська обл.
Розрив (максимум/ мінімум)	14,7	8,5	8,5	12,7	8,0
Міське	10,3	6,2	7,8	9,3	6,3
Сільське	2,3	2,4	2,8	3,3	3,0
Рівень безробіття за методологією МОП, %					
Разом	6,4	6,4	8,8	8,1	7,9
Міське	6,8	6,7	9,6	8,6	8,0
Сільське	5,4	5,7	7,2	7,1	7,5
Максимум	9,0 Рівненська обл.	8,8 Тернопільська, Рівненська обл.	12,7 Рівненська обл.	11,4 Рівненська обл.	10,4 Рівненська, Тернопільська, Чернігівська обл.

Продовження табл. 3.1

1	2	3	4	5	6
Міське	11,2 Житомирська обл.	10,9 Чернівецька обл.	17,1 Тернопільська обл.	14,8 Тернопільська обл.	15,3 Тернопільська обл.
Сільське	10,8 Рівненська обл.	10,6 Рівненська обл.	11,7 Рівненська обл.	10,9 Хмельницька обл.	10,7 Полтавська М
Мінімум	3,1 м. Київ	3,1 м. Київ	6,5 м. Київ	5,8 м. Київ	5,6 м. Київ
Міське	3,1 м. Київ	3,1 м. Київ	6,5 м. Київ	5,8 м. Київ	5,6 м. Київ
Сільське	2,5 Луганська обл., АР Крим	2,4 АР Крим	2,2 Одеська обл.	4,0 Черкаська обл.	3,4 Одеська обл.
Розрив (максимум/ мінімум)	2,9	2,8	2,0	2,0	1,9
Міське	3,6	3,5	2,6	2,6	2,7
Сільське	4,3	4,4	5,3	2,7	3,1

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

В Україні поширена неформальна зайнятість населення, в якій задіяні понад 20 % працюючих. Понад 60 % неформальної зайнятості припадає на сільське господарство, більше ніж 10 – на будівництво, а також понад 10 % – на торгівлю та надання побутових послуг. Неформальна зайнятість більш характерна для сільської місцевості (в деякі роки – понад 50 % зайнятих). Найбільш поширена неформальна зайнятість у західних та центральних регіонах України (Чернівецькій, Закарпатській, Тернопільській, Вінницькій, Івано-Франківській, Волинській, Херсонській та Кіровоградській областях), а найменша вона в Києві (*рис. 3.3*).

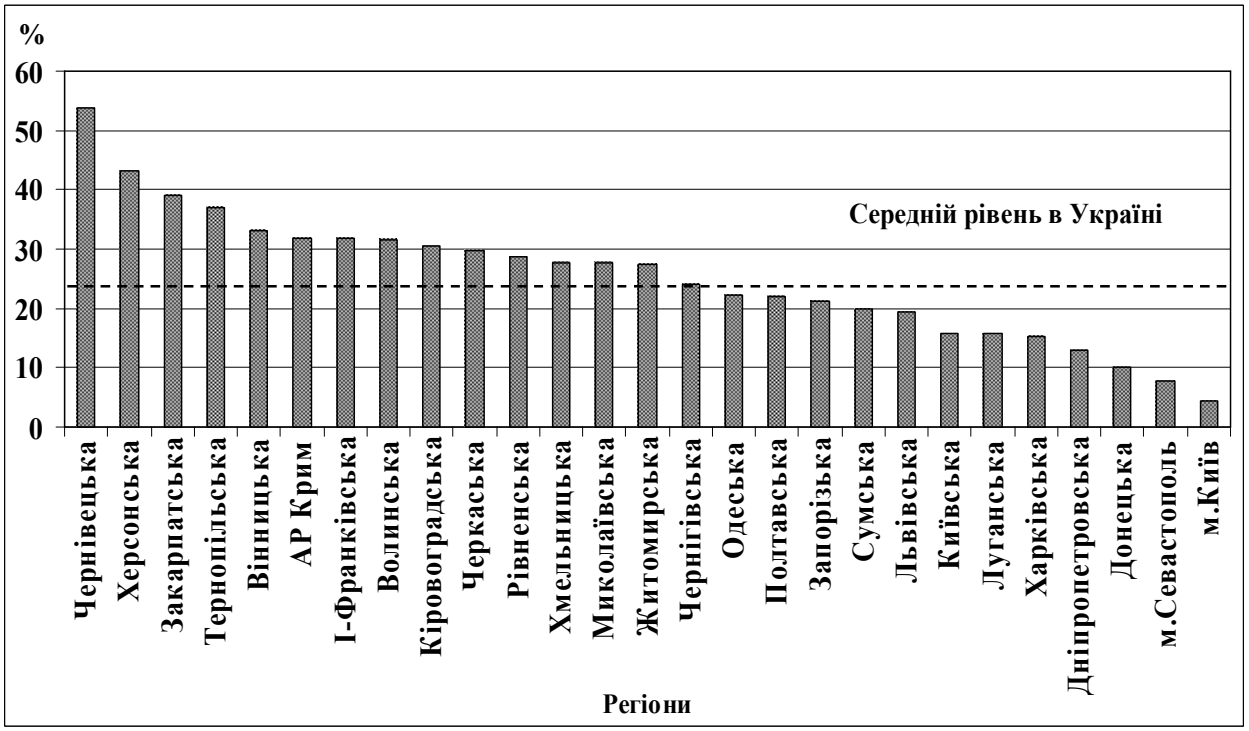

Рис. 3.3. **Участь населення у неформальному секторі економіки регіонів України, % до всього зайнятого населення, 2008 р**.
Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

За індикаторами зайнятості та безробіття полюс мінімальної напруженості на ринку праці формують м. Київ (найвищий рівень зайнятості та найнижчі рівні безробіття і навантаження на одне вільне робоче місце), а також Дніпропетровська, Запорізька, Одеська, Харківська, Луганська, Донецька області та АР Крим (з високими рівнями зайнятості, незначними рівнями безробіття, але високою часткою незайнятої молоді в структурі безробітних). Решта регіонів належить до обширної периферії, де найвища напруженість характерна для Чернігівської, Сумської, Черкаської, Кіровоградської, Тернопільської, Рівненської, Чернівецької, Закарпатської, Івано-Франківської, Волинської, Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей.

3.2. Виклики трудової міграції населення України

У 1990-х роках в умовах економічної кризи зовнішня міграція в Україні дуже швидко втратила етнічні риси і набула трудового характеру та масових масштабів. Масштаби міжнародної трудової міграції точно оцінити проблематично. В Україні немає системи реального обліку трудових мігрантів. Щодо легальних мігрантів, то використовуються різні показники, несхожі методи ведення статистичних баз даних, тому неоднакові джерела по-різному оцінюють кількість трудових мігрантів. Щодо оцінювання обсягів нелегальної трудової міграції, то наявні лише експертні оцінки та результати опитувань, опосередковані оцінки органів правопорядку. Отже, достовірних даних щодо обсягів зовнішньої трудової міграції з України немає.

Спроби визначити кількість трудових емігрантів останніми роками робили ряд установ. Отримані результати варіювали в досить широкому діапазоні. Так, Міністерство соціальної політики України наводить значення близько 3 млн трудових емігрантів, Міністерство закордонних справ України – майже 2,5 млн осіб. Державною службою статистики України спільно з Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на основі обстежень домогосподарств у 2012 р. встановлено, що працювали або шукали роботу за кордоном близько 1,2 млн осіб.

Найбільш реалістичним нам видається значення 2,3 – 2,5 млн трудових мігрантів. При цьому без офіційного статусу за рубежем працювало близько 20 % їхньої загальної кількості.

Мотиви зовнішньої трудової міграції українців економічні та соціально-психологічні. До *економічних* належать:

– низька заробітна плата в Україні, недооцінювання вартості робочої сили (нижчий рівень оплати тієї самої роботи), розрив в оплаті праці топ-менеджерів, вчителів, лікарів тощо;

– безробіття, відсутність джерел доходу, складність розв’язання матеріальних проблем в Україні;

– бажання забезпечити добробут дітей, надати їм освіту;

– нерозвинутість малого бізнесу в Україні (відсутність дешевих кредитів, податковий тиск, складність реєстрації підприємств тощо);

– незадоволеність попиту на робочу силу в країнах притягання трудових мігрантів з України, особливо на будівництві, в сільському господарстві, сфері послуг, відплив місцевої робочої сили з таких країн в інші, нестача фахівців певних спеціальностей.

Соціально-психологічних мотиви:

– дискомфорт через загальну політичну та економічну нестабільність в Україні (в тому числі негативні інфляційні очікування);

– «безперспективність» та безправність жителів сільської місцевості;

– етнічні, культурні, родинні зв'язки;

– «суспільна мода» на міграцію, позивний імідж трудового мігранта, приклад інших;

– втеча від соціально-побутових проблем, виховання дітей;

– зростання добробуту населення в країнах притягання трудових мігрантів-українців, що зумовлює попит та вакансії у непрестижних видах зайнятості, зокрема таких як домашня прислуга, прибирання вулиць тощо.

Процес трудової міграції українців порівняно зі стихійністю 1990-х років стає більш керованим. Початок 1990-х років характеризувався «прозорістю» українських кордонів, відсутністю національного законодавства у сфері міграцій. З часом характер трудової міграції змінився: «човників» змінили «гастарбайтери»; зросла тривалість перебування (в 1990-х роках понад місяць працювали менше 20 % мігрантів, нині в середньому мігранти працюють 1 – 6 місяців); зросла частка жінок-мігрантів середнього віку, що працюють у домашньому господарстві.

Потоки трудових міграцій мають чітку географічну спрямованість і здійснюються до держав-сусідів, а також країн, які здатні задовольнити економічні пріоритети трудових мігрантів.

Значний потік трудових мігрантів до Російської Федерації зумовлений не лише територіальною близькістю, родинними зв'язками та відсутністю мовного бар'єру, а й «відкритістю» кордонів України і Росії, відсутністю візового режиму. В географічній структурі трудової еміграції, за даними МЗС України, у 2010 р. на Росію припадало понад 53 %. Далі із значним відривом ідуть Італія (9,5 %), Німеччина (7,6), Іспанія (7,0), Чехія (6,2), США

(3,9), Польща (3,3), Португалія (2,1).

Найактивнішу участь у зовнішніх трудових міграціях беруть мешканці західних регіонів України (Волинська, Рівненська, Хмельницька, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, Львівська області). Це пояснюється трьома причинами: вони тривалий період були і залишаються праценадлишковими; регіони межують з багатьма європейськими країнами; для українських мігрантів є ряд преференцій, зокрема:

– етнічні преференції. Наприклад, громадяни, які можуть довести польське походження і оформлюють карту поляка, мають право на працевлаштування в Польщі без обмежень. Такий закон діє і щодо етнічних угорців;

– преференції для жителів прикордонних територій: діють угоди про місцевий прикордонний рух між Україною та Польщею (50-кілометрова зона вздовж кордону, окрім Львова), Угорщиною (50- кілометрова зона охоплює 400 – 450 тис. громадян України, з яких приблизно 180 тис. – угорці), Словаччиною (30-кілометрова зона охоплює приблизно 400 тис. українців);

– преференції для сезонних працівників. Наприклад, у Польщі діє новий регламент сезонного працевлаштування для українців. Відкриття аграрної сфери для сезонного працевлаштування громадян сусідніх держав звільняє їх від необхідності оформлювати дозволи на працю.

Отже, Західний регіон країни є головним регіоном-донором трудової міграції. Тут до неї залучено близько 11 % населення працездатного віку, В Південному регіоні цей показник становить 1,9 %, Північному – 1,3, Східному – близько 1, Центральному – менше 1 % [68].

За даними НБУ, обсяги грошових переказів через міжнародні платіжні системи, що надходять від українських трудових мігрантів, у 2011 р. становили 7,0 млрд, у 2012 р. – 7,5 млрд доларів США. Порівняно з 2003 р. вони зросли більш ніж у 22 рази. У роки фінансової кризи обсяги грошових переказів зменшувалися (у 2008 р. – 6,2 млрд доларів США, 2009 – 5,4, у 2010 – 5,9). Найбільше грошових переказів надходить з Росії, США, Німеччини, Італії. Ці обсяги зіставні зі щорічними надходженнями до України прямих іноземних інвестицій (*рис. 3.4*).

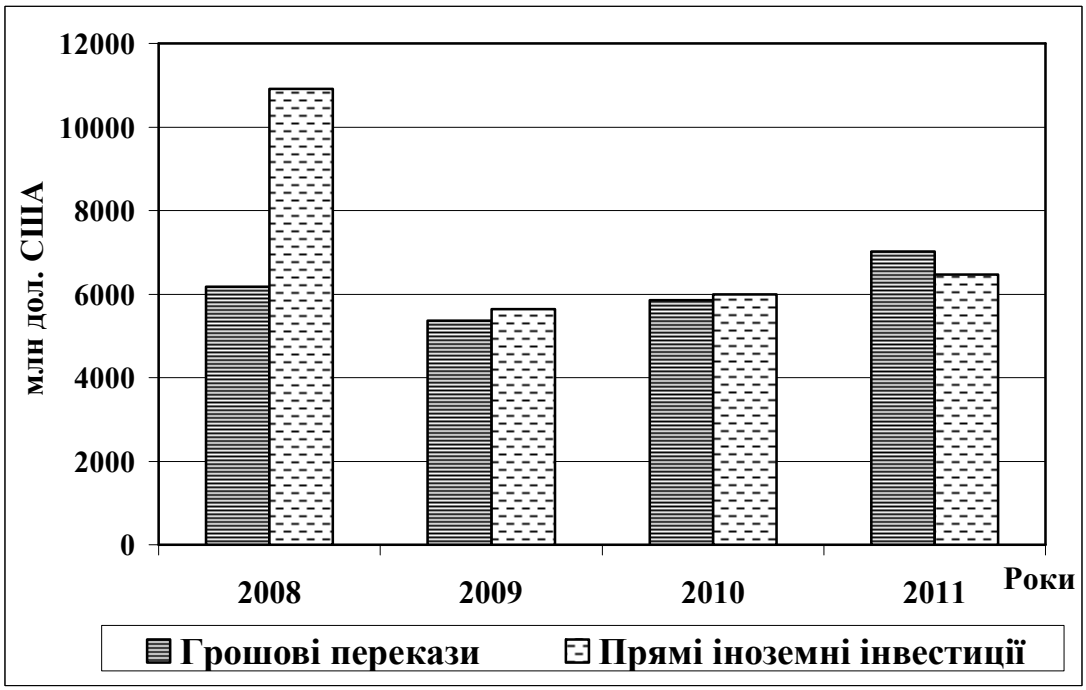

Рис. 3.4. **Щорічні приватні грошові перекази із-за кордону через міжнародні платіжні системи та надходження прямих іноземних інвестицій до України,** млн доларів США

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Трудові міграції з України мають позитивні та негативні сторони. Стосовно позитиву, то це поліпшення матеріальних умов життя українського населення; формування середнього класу, що є проблематичним лише зусиллями власної держави; інтеграція України до європейського ринку праці; набуття досвіду, опанування нових технологій; зменшення зареєстрованого рівня безробіття; розвиток малого бізнесу в Україні мігрантами, що повертаються, або за рахунок грошових надходжень від них.

Водночас масштабні трудові міграції створюють ряд проблем для України:

– розпад сімей, пияцтво, подружні зради (якщо один із батьків виїжджає як трудовий мігрант);

– соціальне сирітство (нестача батьківської уваги, брак родинних цінностей, легковажне ставлення до життя, «легкі гроші», девальвація цінностей, сум за батьками). Загрози формування ще одного «втраченого покоління» (93 % мігрантів мають 1 – 3 дітей);

– відплив з країни трудового потенціалу;

– формування дефіциту кваліфікованих працівників на внутрішньому ринку праці України (при надлишковій підготовці фахівців із кон'юнктурних спеціальностей);

– трудові мігранти отримують безкоштовну освіту в Україні та згодом претендують на пенсійне забезпечення, але не працюють у своїй країні; пенсійні та соціальні фонди не наповнюються відрахуваннями з їхньої заробітної плати. А вони та їхні діти претендують на всі соціальні гарантії – безкоштовну освіту, медицину і т. п.;

– втрата інтелектуального потенціалу держави;

– негативний імідж України як держави, що не здатна створити гідні умови для власних громадян.

3.3. Виклики диспропорцій у доходах населення України

В Україні сформувалися досить суттєві відмінності в наявних доходах населення та рівні заробітної плати. На одному полюсі перебувають м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, на іншому – Закарпатська, Волинська, Чернівецька та Тернопільська області. Причому розрив між ними в доходах населення посилюється. Якщо в 2001 р. перевага максимального показника над мінімальним становила 1,8, то в 2011 р. – 2,3 раза. Традиційно вищим рівнем заробітної плати вирізняються м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька області, нижчим – Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська. І хоча останніми роками різницю між максимальним та мінімальним значеннями вдалося дещо скоротити (у 2,4 раза в 2000 р. та 2,1 раза в 2011 р.), вона залишається досить суттєвою [3].

Найвище значення ВРП на одну особу, незмінне в Україні, характерне для м. Києва, а мінімальні значення – для Чернівецької, Тернопільської та Закарпатської областей. Високі значення показника також в Дніпропетровській, Донецькій та Київській областях. При цьому максимальне значення показника ВРП на душу населення в Україні в 2011 р. перевищувало мінімальне у 6,5 раза.

Наявні доходи населення України за 2001 – 2011 рр. зросли у 8 разів. У розрахунку на одну особу найвищі показники наявного

доходу за весь період були в м Києві. Високі показники наявних доходів також характерні для населення Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Київської та Харківської областей. Мінімальні значення наявних доходів на одну особу незмінно характерні для жителів Закарпатської, Чернівецької, Тернопільської та Волинської областей.

За 2001– 2011 рр. співвідношення мінімальної заробітної плати до прожиткового мінімуму для працездатної особи змінилося з 0,3:1 до 1:1. У 2011 р. регіональні диспропорції номінальної заробітної плати в регіонах України були такими: найвища середньомісячна заробітна плата реєструвалась у Києві, а найнижча – в Тернопільській області; максимальний показник середньомісячної заробітної плати в Україні перевищував мінімальний в 2,1 раза: відношення максимального показника заробітної плати до середнього її значення в державі становить 1,5:1.

Максимальні показники витрат населення також характерні для м. Києва, де в 2011 р. вони становили 56,9 тис. грн на одну особу. Високі показники витрат населення за десятирічний період характерні для Харківської, Одеської, Запорізької та Дніпропетровської областей. Однак у кожній з цих областей витрати зазвичай були вдвічі нижчими, ніж у Києві. Мінімальні витрати українців у Закарпатській та Тернопільській областях.

Суттєві відмінності в доходах жителів міст і сільської місцевості. У 2011 р. доходи одного міського домогосподарства були на 12,5 % вищі, ніж сільського. В середньому доходи міських домогосподарств на одного члена родини на 19 % вищі, ніж у сільській місцевості.

Міста також суттєво відрізняються за рівнем оплати праці. У шести містах середньомісячна заробітна плата перевищує середній рівень в Україні більш ніж на 75 % (Кузнецовськ, Южне, Енергодар, Славутич, Бориспіль, Нетішин), ще у восьми – на понад 50 % (*рис. 3.5*). Це переважно моноспеціалізовані міста, де розміщені атомні електростанції, міжнародні морський порт, аеропорт, здійснюється вуглевидобуток, а також столиця держави Київ. Водночас у ряді міст середньомісячна заробітна плата складає менше 60 % середньоукраїнського рівня (Баранівка, Горохів, Берестечко, Арциз, Городня, Татарбунари, Погребище). В цілому

низький рівень оплати праці характерний для міських поселень Волинської, Вінницької, Чернігівської та Одеської областей, головним чином – селищ міського типу (зокрема в смт Турійськ цей показник складає менше 50 %).

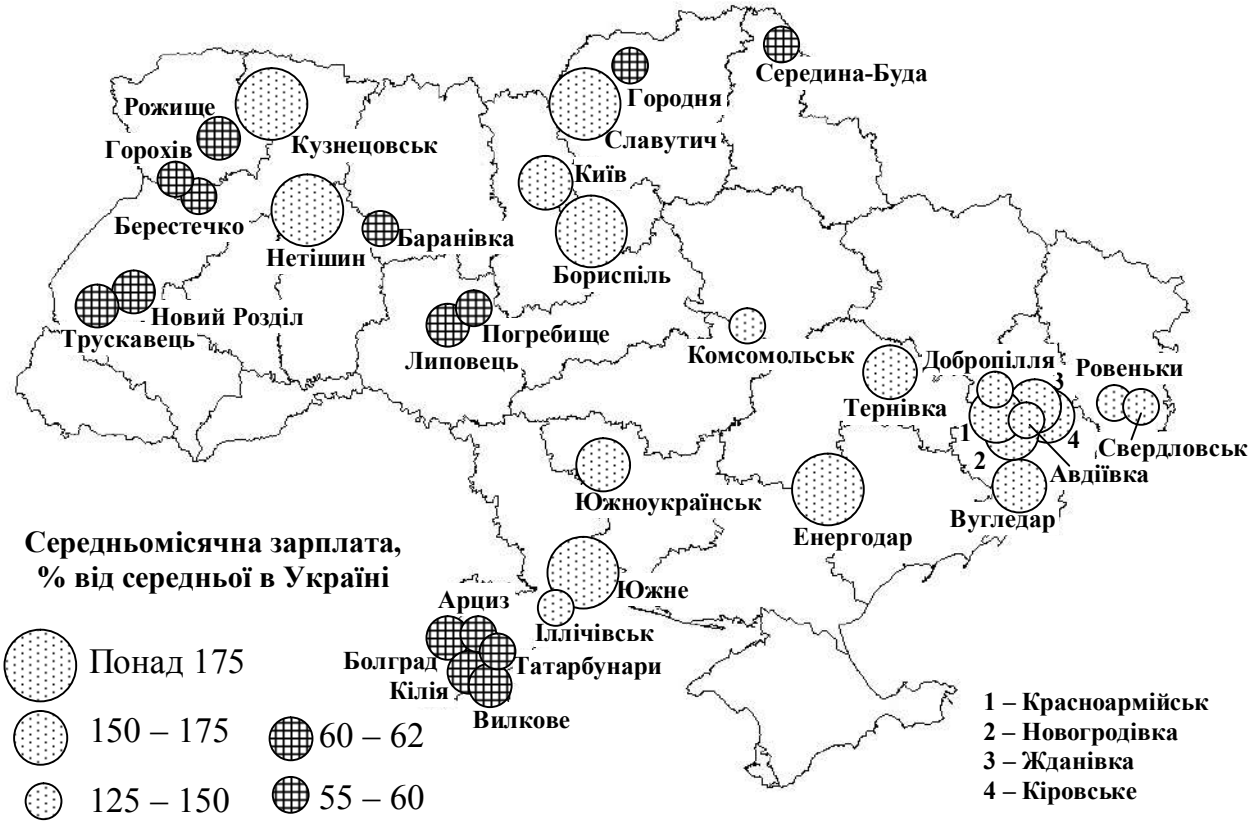

Рис. 3.5. **Міста-лідери та аутсайдери за рівнем середньомісячної заробітної плати**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Заробітна плата чоловіків і жінок в одній і тій самій галузі в Україні суттєво відрізняється (*табл. 3.2*). Найсуттєвішими такі відмінності є в оплаті праці працівників пошти і зв'язку (оплата праці жінок становить 59,4 % оплати праці чоловіків), культури і спорту (64,6), промисловості (67,2), фінансової сфери (67,4), комунального господарства (68,4). Найменші відмінності в оплаті праці чоловіків і жінок характерні для сільського господарства, медичного обслуговування та освітньої сфери.

Таблиця 3.2

Зайнятість та оплата праці жінок за видами економічної діяльності в Україні, 2010 р.

Види економічної діяльності	Частка жінок, %	Заробітна плата, грн		Частка заробітної плати жінок
		Жінки	Чоловіки	
Усього	53,1	1 150	1 578	72,9
Сільське господарство	35,8	690	757	91,1
Промисловість	39,6	1 201	1 785	67,3
Діяльність готелів та ресторанів	71,3	875	1 116	78,4
Діяльність транспорту та зв'язку	41,3	1 362	1 887	72,2
Фінансова діяльність	69,3	2 386	3 636	65,6
Державне управління	66,9	1 714	2 130	80,5
Освіта	76,6	1 015	1 207	84,1
Охорона здоров'я	82,6	845	992	85,2

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Жінки в Україні в 2012 р. отримували 77,7 % заробітної платні чоловіків. За одну відпрацьовану годину в Україні чоловік отримує в середньому на 23 % більше, ніж жінка. Динаміка співвідношення заробітної плати чоловіків і жінок в Україні свідчить про поступове зменшення розриву в оплаті праці (*рис. 3.6*).

Гендерні відмінності в оплаті праці регіонально диференційовані. Найсуттєвіші вони в Луганській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій та Полтавській областей. Найменший розрив в оплаті праці чоловіків і жінок у Чернівецькій, Херсонській, Тернопільській областях. Тобто для західних областей характерні незначні гендерні відмінності в рівні заробітної плати, а в більшості областей східного та південно-східного регіону середня заробітна плата жінок становить менше 70 % чоловічої. Обумовлено це концентрацією в регіоні високооплачуваних галузей важкої промисловості, в яких переважно зайняті чоловіки. Незначні гендерні диспропорції в оплаті праці в західних регіонах пояснюються переважною зайнятістю населення в сільському господарстві, сфері послуг, для яких характерні невисокі рівні

середньої заробітної плати, а отже, й менші гендерні розбіжності [31].

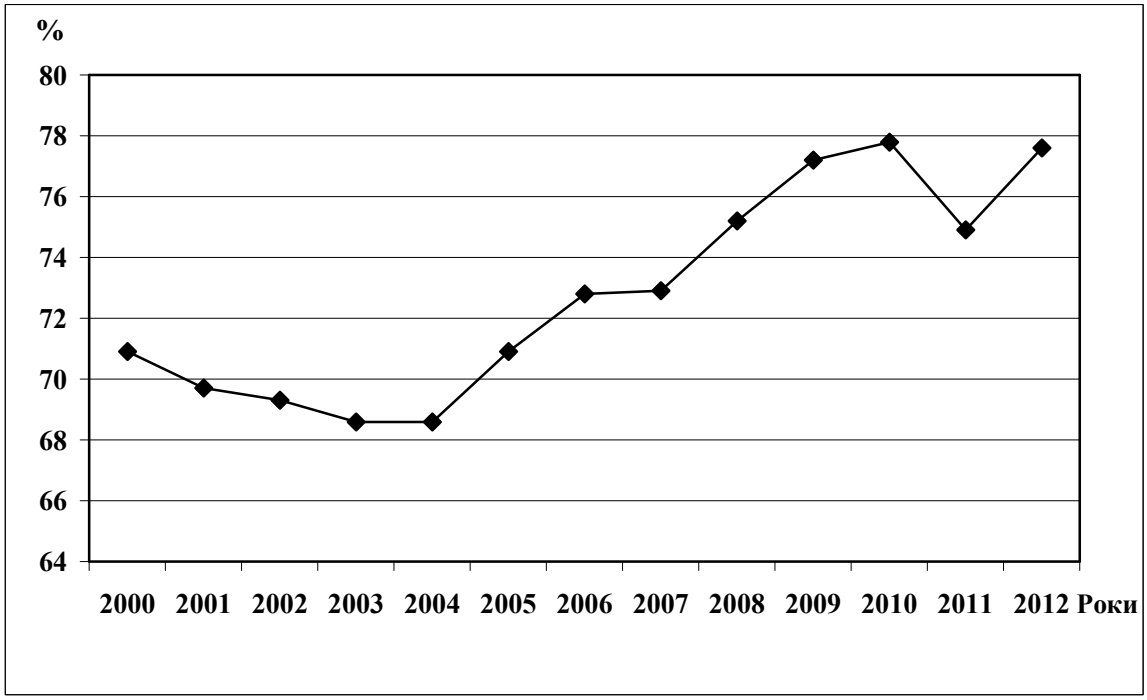

Рис. 3.6. **Динаміка співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків в Україні, %**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Гендерний розрив е рівні оплати праці залежить від типу населеного пункту. Так зs зменшенням розміру населеного пункту гендерний дисбаланс в оплаті праці згладжується. Такі відмінності зумовлені вищими рівнями середньої заробітної плати у великих містах, концентрацією в них бізнесової діяльності, структур державного управління, в яких здебільшого зайняті чоловіки.

РОЗДІЛ 4
ДЕМОГРАФІЧНІ ТРЕНДИ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

Ознаки депопуляції населення України почали проявлятися з кінця 1970-х років і були характерні лише для сільської місцевості, де коефіцієнт природного приросту населення став від'ємним. Це було спричинено особливостями вікової структури сільських жителів (старіння населення), стимулюванням процесів урбанізації (насамперед навколо Київської та Харківської агломерацій) і виділенням так званих неперспективних сіл, що посилило відплив молодого населення із сільської місцевості до міст.

Негативні тенденції відтворення населення поглибилися через економічну кризу 1990-х років. Але безпосередньо розглядати економічний спад як основний чинник демографічної кризи не можна. Йдеться лише про певні накладання економічних негараздів на соціальні, а відтак – і демографічні, з поглибленням уже існуючих негативних процесів Про відсутність прямої залежності між природним приростом і рівнем економічного розвитку свідчить той факт, що у відносно демографічно благополучних західних областях рівень доходів населення був значно нижчим, а проблеми з працевлаштуванням – більшими, ніж у тих регіонах, де кризові явища проявилися найбільше [11].

За період 1991 – 2013 рр. кількість населення України зменшилося на 6,5 млн осіб, або на 12,5 %. Починаючи з 1993 р., в середньому за рік населення скорочувалося на 335 тис. осіб. Найчисельнішим це скорочення було в АР Крим, Чернігівській, Сумській, Донецькій та Луганській, а найменшим у Закарпатській та Рівненській областях. У м. Києві за цей період чисельність населення зросла на 163,7 тис. осіб.

Протягом 1990-х років в Україні спостерігалося скорочення коефіцієнта народжуваності: з 12,6 ‰ у 1990 до 7,7 ‰ у 2001 р. Проте з 2002 р. з'явилася тенденція до повільного зростання коефіцієнта народжуваності. Нині він стабілізувався на рівні 11,0 ‰ (2011), але має значні відмінності за регіонами (в міських поселеннях – 10,5, в сільській місцевості – 12,1 ‰). Найнижчі

коефіцієнти народжуваності населення стабільно характерні для Сумської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Черкаської, Луганської та Донецької областей (9,1 – 9,6 ‰), а найвищі – для Волинської, Закарпатської та Рівненської (14,1 – 15,3 ‰).

У період 1991 – 2001 рр. коефіцієнт народжуваності населення зменшився в 1,6 раза, а в 2001 – 2011 рр. – збільшився в 1,4 раза. В Одеській області в 2011 р. було досягнуто рівня народжуваності 1991 р., а в Рівненській області та м. Києві показник був вищим, ніж у 1991 р. Підвищення рівня народжуваності за останні п’ять років є передусім наслідком збільшення кількості жінок дітородного віку народжених у першій половині 80-х років XX ст.

Важливим індикатором тенденцій відтворення населення є показник фертильності, який скоротився з 1,7 у 1991 р. до 1,5 у 2011 р. (*рис. 4.1*). При цьому рівень фертильності в сільській місцевості, який на початку пострадянського періоду відповідав рівню відтворення, нині становить лише 1,8.

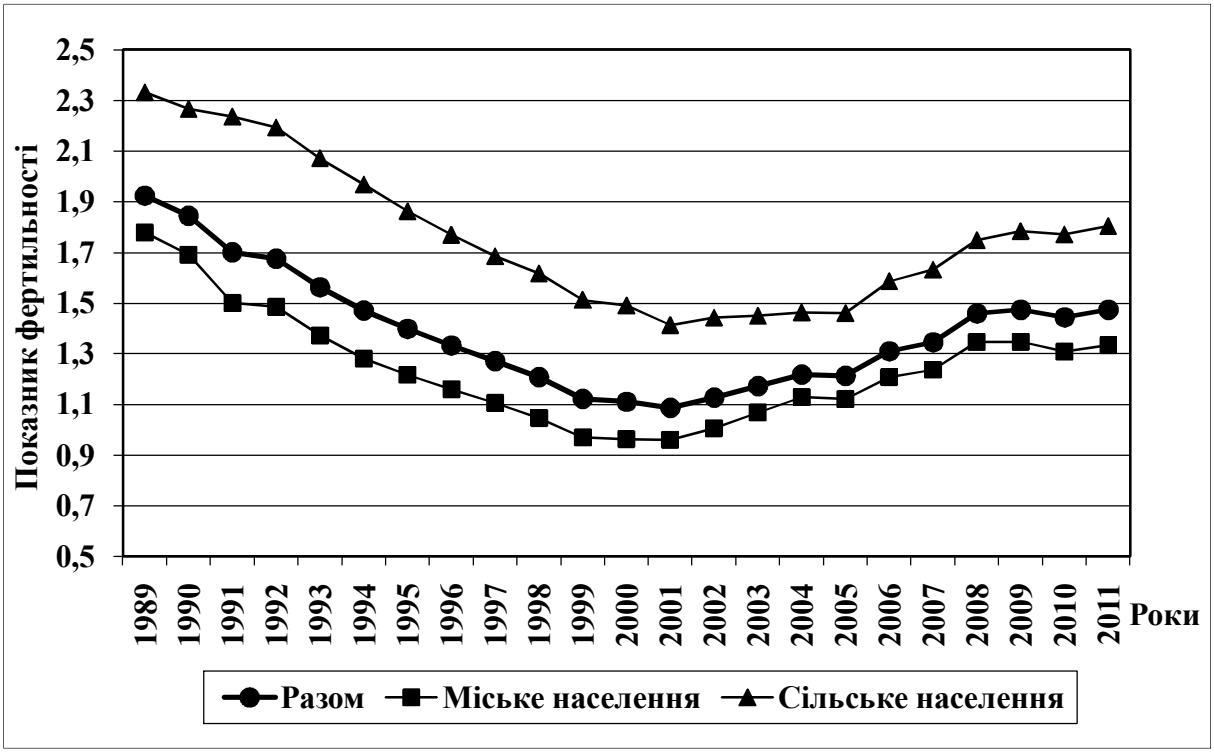

Рис. 4.1. **Динаміка рівня фертильності в Україні**
Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Якщо в 1991 р. значення показника фертильності понад 2,1 мали шість регіонів з 25 (в сільській місцевості – 17 з 25), то в 2011 р. – жоден (у сільській місцевості – лише три). Найкраща ситуація спостерігається в північно-західних регіонах (Рівненська та Волинська області), найгірша – східних та північно-східних (Донецька, Луганська, Сумська, Харківська області). Розрив між регіонами з найкращим та найгіршим значеннями змінився несуттєво, збільшившись лише в сільській місцевості (*табл. 4.1*).

Таблиця 4.1

Рівень фертильності в Україні

Значення	Роки					
	1991			2011		
	Разом	Міське	Сільське	Разом	Міське	Сільське
Середнє	1,7	1,5	2,2	1,5	1,3	1,8
Максимальне	2,2 Волинська, Закарпатська, Рівненська обл.	1,9 Волинська, Рівненська обл.	2,8 Волинська обл.	2,0 Рівненська обл.	1,8 Закарпатська обл.	2,6 Рівненська обл.
Мінімальне	1,3 м. Київ	1,3 м. Київ	1,8 АР Крим	1,2 Сумська, Харківська обл.	1,2 Донецька, Луганська, Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Чернігівська обл.	1,5 Донецька, Луганська, Сумська, Харківська обл.
Медіанне	1,8	1,6	2,2	1,5	1,3	1,8
Розрив (максимум/ мінімум)	1,69	1,46	1,56	1,67	1,50	1,73

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Тривалість життя в Україні у 2011 р. становила лише 69,3 року. Україна за цим показником перебуває на 110-му місці в світі та на одному з останніх серед країн Європи.

Регіональна диференціація середньої тривалості життя населення така: від 74,2 року в м. Києві, де вона максимальна, до

мінімальної 69,4 року в Кіровоградській області. Високі показники тривалості життя також стабільно мають Тернопільська, Чернівецька, Львівська та Івано-Франківська області. Найнижча тривалість життя в Миколаївській та Донецькій областях. Згідно зі світовою практикою, очікувана тривалість життя, як правило, вища в економічно більш розвинутих регіонах. Така закономірність в Україні чітко виявляється лише в Києві, де найвищий в Україні середньодушовий дохід і порівняно добре розвинута система охорони здоров'я.

Демографічною проблемою для України є досить високий рівень смертності населення. Рівень смертності населення України зростав з 1991 до 2001 р., після чого спостерігалось поступове незначне його скорочення. Найгірша динаміка коефіцієнта смертності характерна для Донецької області, де за 1991 – 2011 рр. він зріс майже на 27 %. У Вінницькій області в 2011 р. показник смертності населення зменшився порівняно з 1991 р., а в Тернопільській наблизився до рівня 1991 р.

У 2011 р. коефіцієнт смертності населення України становив 14,5 на 1000 осіб. Мінімальне його значення було в м. Києві, а максимальне – в Чернігівській області. При цьому максимальний показник смертності населення перевищував мінімальний удвічі.

Проведений кореляційний аналіз показав, що дуже високу тісноту взаємозв'язку (коефіцієнт кореляції (*r*) становить 0,9) рівень смертності має з показниками вікової структури населення та рівнем медичного обслуговування (кількість лікарів на 10 тис. жителів, *r = - 0,7*) [38].

Показники рівня смертності населення в Україні в містах і сільській місцевості характеризуються неоднаковими значеннями і мають різну динаміку. У 1991 р. в міських поселеннях найвища смертність була в Донецькій і Харківській областях (по 12,4 ‰), а найнижча – в Рівненській (7,9 ‰). При цьому в Донецькій області смертність сільського населення перевищувала смертність міського на 26 %, у Харківській – на 50, у Рівненській – на 82. В сільській місцевості найвища смертність спостерігалась у Чернігівській області (21,9 ‰), найнижча у АР Крим та Закарпатській області (11,1 ‰). При цьому в Чернігівській області смертність сільського населення була удвічі вищою, ніж міського. За 20 років ситуація з

розподілом найвищого і найнижчого коефіцієнтів смертності населення не змінилася. Найбільший розрив коефіцієнтів смертності в міських поселеннях і сільській місцевості спостерігався в Чернігівській, Черкаській, Хмельницькій, Тернопільській, Київській, Житомирській, Вінницькій, Волинській, Полтавській, Рівненській та Сумській областях.

Найнижчий коефіцієнт смертності в Україні був у 1960 р. (6,9 ‰), а надалі зростав. У другій половині 1980-х спостерігалось незначне зниження рівня смертності населення, а на початку 1990-х – стрімке зростання. У 2011 р. коефіцієнт смертності населення України становив 14,5 ‰; він суттєво відрізнявся в міських поселеннях (13,1 ‰) та сільській місцевості (17,7 ‰). Найвищий рівень смертності населення стабільно характерний для Чернігівської області (18,5 ‰; у 2005 – 2008 рр. він досяг психологічно критичної точки і був вищим за 21 ‰), а також Сумської, Полтавської, Кіровоградської, Луганської, Донецької, Черкаської, Житомирської областей (понад 16 ‰). Регіонами з найнижчими коефіцієнтами смертності є м. Київ та західні області: Івано-Франківська (9,6 ‰), Закарпатська, Львівська та Чернівецька області (11,7 – 12,4 ‰). Це пов’язано, насамперед з віковою структурою населення, рівнем його релігійності, високою часткою сільських жителів, рівнем забрудненості навколишнього природного середовища тощо.

Порівняно з 1960 р. регіони-аутсайдери та регіони-лідери за смертністю в Україні змінилися полярно протилежно. Якщо в 1960-х роках найвищий рівень смертності був у західних Івано-Франківській та Тернопільській областях, а найнижчий – у східних Донецькій, Дніпропетровській та Луганській, то зараз – навпаки (*рис. 4.2, 4.3, 4.4, 4.5*). При цьому в 1960 р. розрив між найвищим і найнижчим показниками смертності був понад 2 ‰, а в 2011 р. – майже 9 ‰.

Рис. 4.2. **Регіональні відмінності у рівнях смертності в Україні, 1960 р.**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Рис. 4.3. **Регіональні відмінності у рівнях смертності в Україні, 1990 р.**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Рис. 4.4. **Регіональні відмінності у рівнях смертності в Україні, 2000 р.**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Рис. 4.5. **Регіональні відмінності у рівнях смертності в Україні, 2010 р.**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

У 1990 р. природний приріст був від'ємним майже в половині областей України, а його сумарне значення становило лише 0,6 ‰. Такі негативні тенденції логічно завершилися переходом до природного скорочення (депопуляції) населення, який відбувся уже в 1991 р. (коефіцієнт природного скорочення становив -0,8 ‰), і зберігаються до сьогодні (*рис. 4.6*). Разом із тим у західних областях, з огляду на більш оптимальну вікову структуру населення, насамперед сільського, коефіцієнт природного приросту ще тривалий час залишався додатнім. Однак на зламі XX і XXI ст. демографічний перехід до депопуляції сільського населення відбувся і в західних областях [11].

Отже, з 2007 р. з'явилася тенденція до зменшення показника природного скорочення населення (з -7,2 у 2007 р. до -3,5 ‰ у 2011).

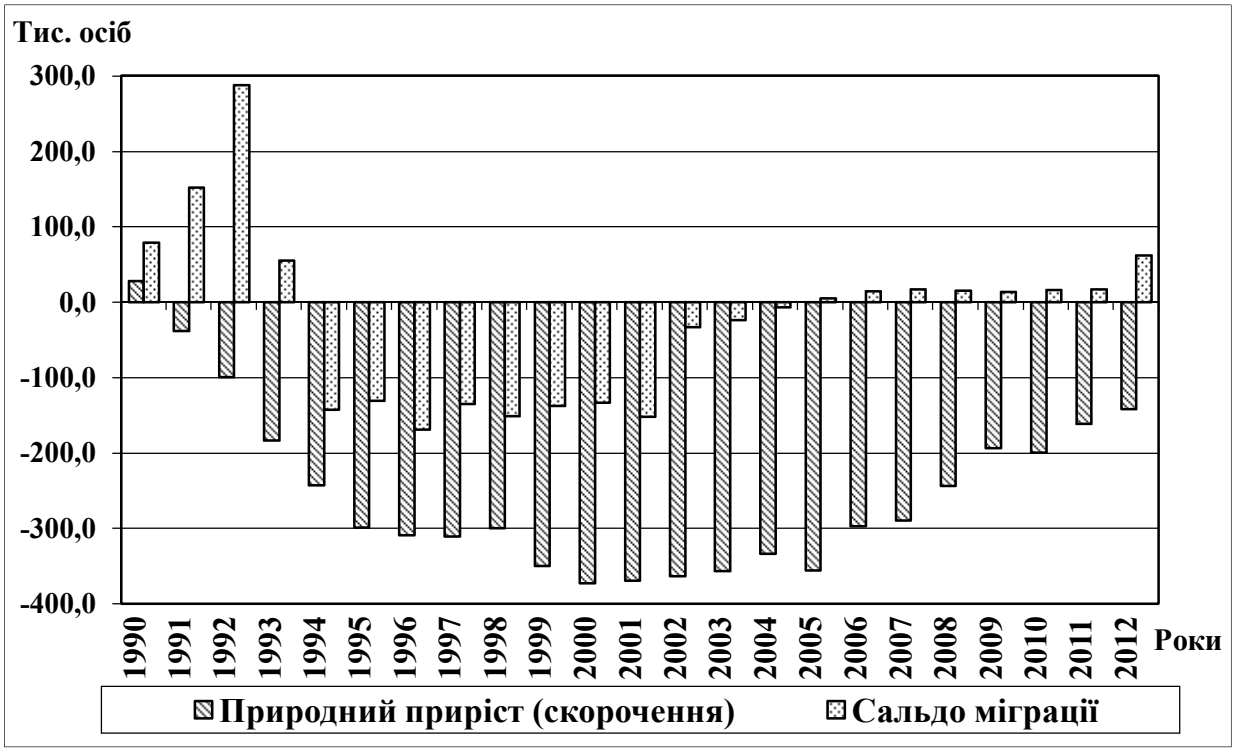

Рис. 4.6. **Динаміка сальдо міграції та природного приросту (скорочення) населення в Україні,** тис. осіб

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

З 2005 р. в Україні позитивним стало сальдо зовнішніх міграцій (*рис. 4.7*). В цілому сальдо зовнішньої міграції України було позитивним до 1993 р. (максимум у 1992 р. – 287,8 тис. осіб), що

пов'язано з поверненням до країни як українців, так і інших корінних народів (у тому числі депортованих кримських татар) (*рис. 4.4*). З 1994 до 2004 р. спостерігався міграційний відплив населення. За цей період з України виїхало понад 1,2 млн осіб, в основному це було міське населення. У подальшому ситуація змінилася діаметрально – міграційний приріст спостерігався в міських поселеннях і скорочення – в сільських. У 2012 р. сальдо міграції (61,8 тис. осіб) перевищило суму міграційного приросту за чотири попередніх роки.

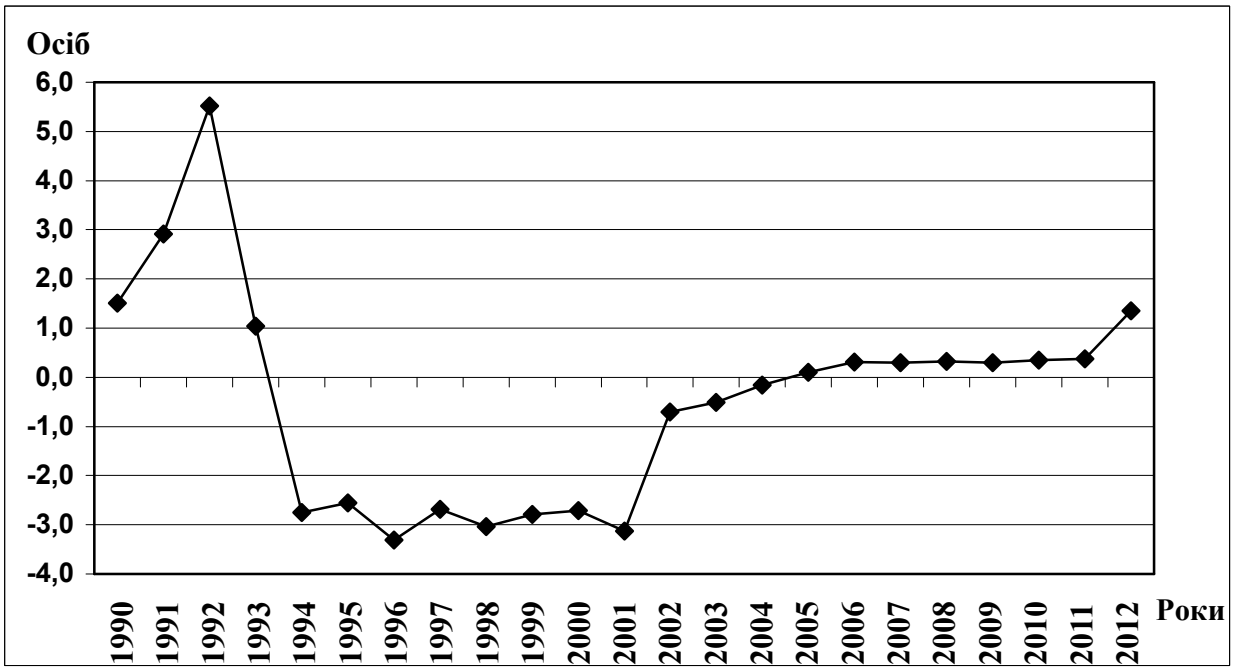

Рис. 4.7. **Динаміка сальдо зовнішньої міграції в Україні,** на 1000 осіб

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Роль міжнародних міграцій суттєво відрізняється за регіонами. Максимальний міграційний приріст за останні 10 років характерний для Одеської області, АР Крим та м. Київ. Водночас у регіонах з відносно сприятливою динамікою природного приросту (Закарпатська та Рівненська області) спостерігається міграційний відплив населення (*рис. 4.8*).

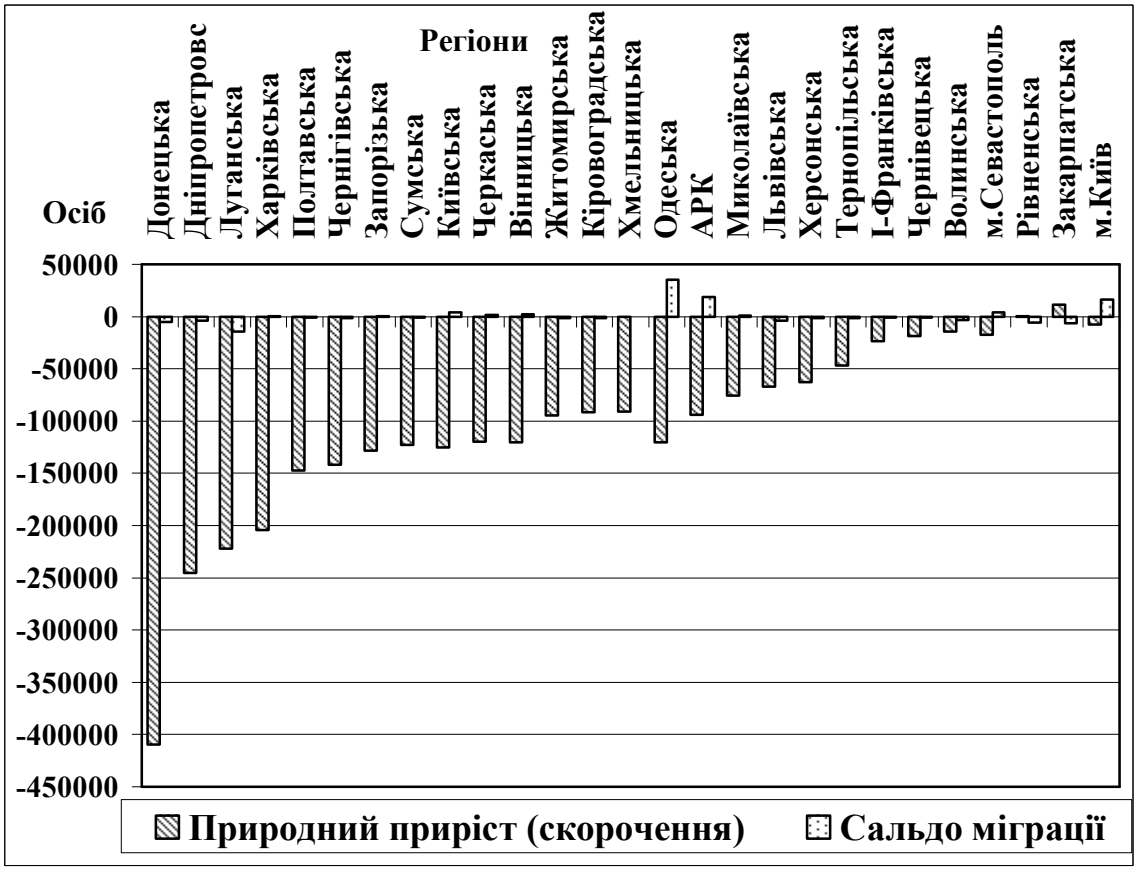

Рис. 4.8. **Природний та міграційний приріст (скорочення) населення у регіонах України за 2002 – 2011 роки (регіони ранжовано за зростанням показника приросту населення),** осіб

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

РОЗДІЛ 5
ВИКЛИКИ ДЕМОГРАФІЧНИХ ЗМІН В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

5.1. Виклики депопуляції міського населення

Із середини 1990-х років демографічна ситуація в міських поселеннях України характеризується посиленням депопуляції населення (*рис. 5.1*). Пік цієї тенденції припадає на кінець 1990-х – початок 2000-х років. За період з 1989 до 2011 р. при зростанні частки міського населення на 1,8 %, його кількість зменшилась на 3,1 млн осіб (9,1 %). У дев'яти регіонах це значення перевищує 10 %. Найбільше скорочення характерне для високоурбанізованих Луганської (19,7 %), Донецької (16,7), Дніпропетровської (13,8) та Кіровоградської (15,8) областей. Водночас у кількох регіонах спостерігається приріст міського населення: у Києві (на 7,5 %), Рівненській, Волинській, Київській, Хмельницькій та Івано-Франківській областях.

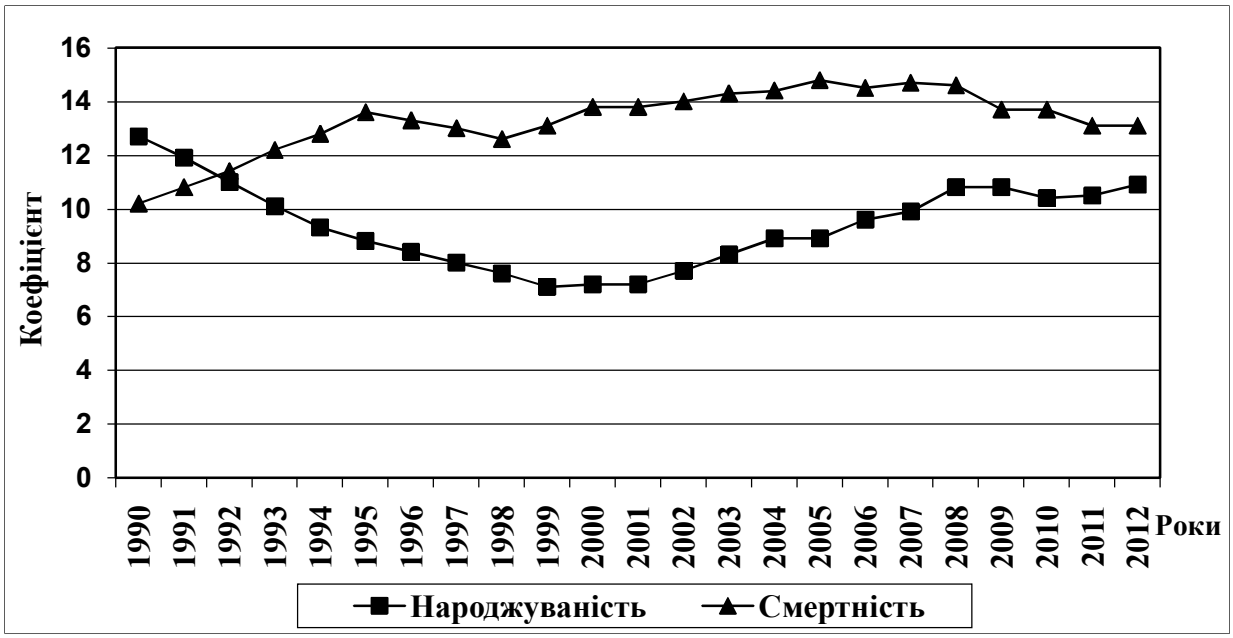

Рис. 5.1. **Динаміка коефіцієнтів народжуваності та смертності у міських поселеннях України**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Порівняно з 1989 у 2011 р. частка міського населення скоротилася лише в АР Крим (з 64,9 до 62,8 %) та Закарпатській області (з 41,1 до 37,2 %). Більше ніж на 5 % зросла частка міського населення в Чернігівській (9,4 %), Київській (7,7), Хмельницькій (7,5), Сумській (5,6) та Вінницькій (5,2) областях.

Хоча порівняно з початком 1990-х років кількість міст в Україні збільшилася на 26, змінився розподіл міст за людністю: два міста втратили статус мільйонера (Донецьк, Дніпропетровськ) (*рис. 5.2*), чотирнадцять середніх за людністю міст (переважно моноспеціалізованих) перейшли в категорію малих.

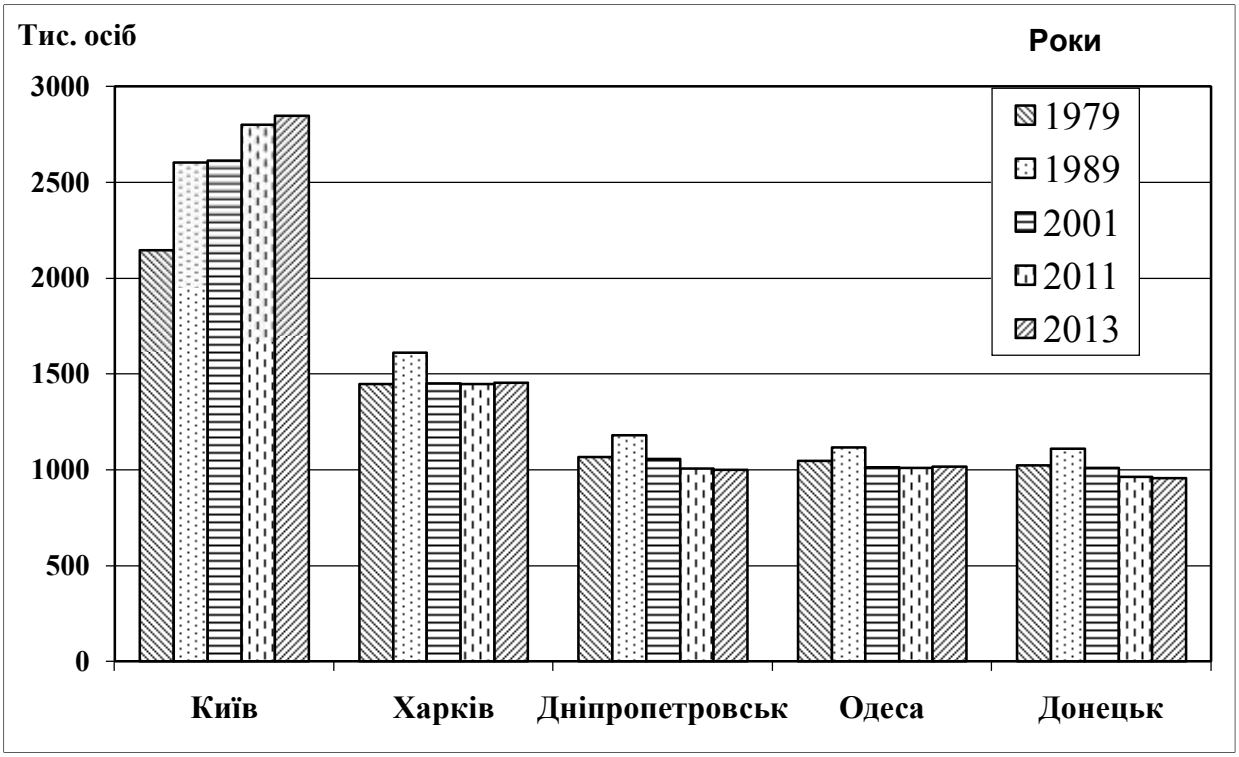

Рис. 5.2. **Чисельність населення найбільших міст України**
Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

У 1989 – 2011 рр. найвищі темпи приросту чисельності населення були характерні для середніх та малих міст, які об'єднуються у три групи (*рис. 5.3*):

1) „молоді" міста (засновані в 1970 – 80-х рр.), де розміщені АЕС або морський порт;

2) міста-супутники Києва;

3) міста Західної України з природним приростом населення.

Максимальний приріст населення за цей період був

характерний для міст Славутич (приріст становив 115,5 %), Южне (88,2) та Кузнецовськ (38,0).

Міста, для яких характерні найбільші темпи зменшення кількості населення, включають моноспеціалізовані міста Східної та міста Центральної України з несприятливою демографічною ситуацією та занепадом промисловості (*рис. 5.3*).

Максимальне скорочення населення за цей період було характерне для міст Ірміно (скорочення становило 44,2 %), Алмазна (41,4), Монастирище (44,1) та Ульяновка (41,4).

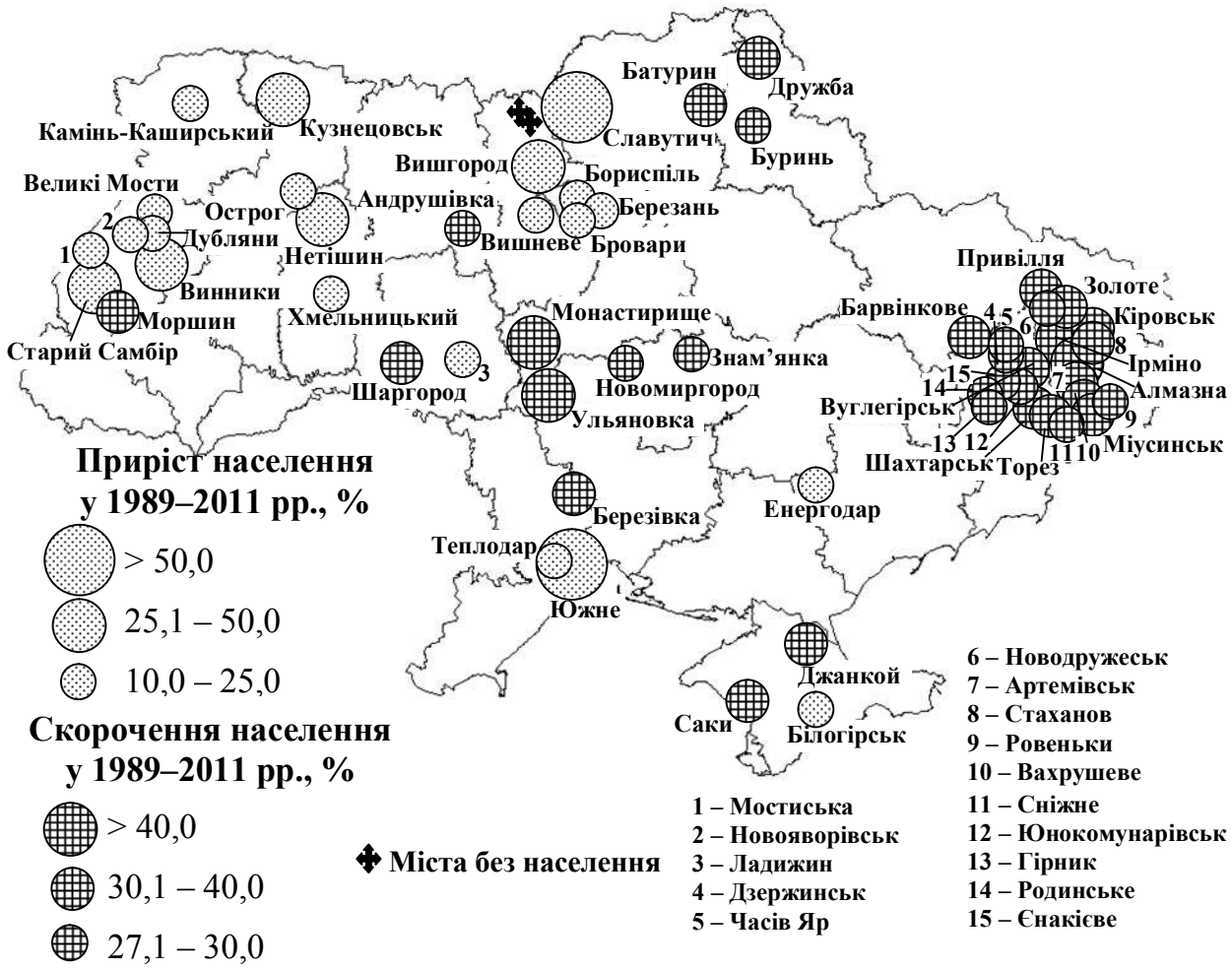

Рис. 5.3. **Міста України з найбільшим приростом та скороченням чисельності населення за 1989 – 2011 рр.**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Основу мережевої поселенської структури країни мають становити динамічні елементи – полюси соціально-економічного розвитку різної величини, типів та інтенсивності впливу на навколишню територію, що перебувають у складній ієрархічній супідрядності. Власне, така мережа і формує просторову організацію суспільства.

Окремі елементи цієї мережі в різні періоди під дією ендогенного потенціалу та зовнішніх впливів можуть набувати або втрачати ознаки полюсів соціально-економічного розвитку, входити в кризовий стан. Отже, мережа просторової організації суспільства включає в себе *динамічні (полюси соціально-економічного зростання), стабілізовані, стагнуючі та згасаючі елементи (поселення)*. Проблема «згасаючих міст» (shrinking cities) набула надзвичайної актуальності.

Проведений аналіз засвідчив, що мережа міських поселень України вкрай розбалансована і перебуває в стані глибокої кризи. Із майже 1320 міських поселень країни до категорії згасаючих та стагнуючих потрапляє 1163 поселення (*табл. 5.1*), в яких проживає майже 55 % населення України.

Згасаючі та стагнуючі центри поширені по всій території України, але найбільша їхня концентрація спостерігається в Донбасі. До них належать переважно моно- та вузькоспеціалізовані на виробництвах першого та другого технологічних укладів нереструктуризовані промислові центри.

Значна концентрація згасаючих та стагнуючих центрів спостерігається в депресивних сільськогосподарських ареалах, віддалених від регіональних та міжрегіональних центрів. Занепад сільського господарства й інфраструктури та пов’язана з ним депопуляція периферійних сільських територій, спричинили згасання їхніх консолідуючих центрів.

У той же час до категорії зростаючих центрів, що мають риси полюсів розвитку, належить 92 міських поселення, де проживає лише 9,1% населення України. Зростаючі центри розміщені по території країни вкрай нерівномірно. Основна їхня кількість зосереджена в метрополітарних ареалах навколо Києва, Харкова, Львова, інших великих міст та в рекреаційних зонах півдня країни.

Таблиця 5.1

Типізація міських поселень України за динамікою чисельності населення, 2000 – 2010 рр. [53]

Типи міських поселень	Зростання (+) чи зменшення (-) чисельності населення, 2010 р. у % до 2000 р.	Кількість	Чисельність населення, тис. осіб	Частка у населенні країни, %
Зростаючі	Понад +20	14	88,9	0,2
	Від +10 до 20	21	185,9	0,4
	Від +1 до +10	57	3896,4	8,5
	Разом	92	4171,2	9,1
Стабілізовані	Від +1 до -1	62	2057,6	4,5
Стагнуючі	Від -1 до -10	304	16286,0	35,5
Згасаючі	Від -10 до -20	437	6908,7	15,1
	Від -20 до -40	332	1755,5	3,8
	Від -40 до -60	70	160,0	0,3
	Понад -60	20	25,8	0,1
	Разом	859	8850	19,3

В ідеалі оптимізація мережі просторової організації суспільства України потребує збільшення кількості динамічно зростаючих міських поселень (полюсів соціально-економічного розвитку) як мінімум у 4 – 4,5 раза, що відповідало б кількості обласних та районних центрів та центрів міських рад країни.

5.2. Виклики обезлюднення сільської місцевості

Чисельність сільського населення України в цілому постійно зменшується з початку 1980-х років. За 1989 – 2011 рр. сільське населення скоротилося на 16,2 % (*рис. 5.4*). Найвищими темпами це відбувається в Чернігівській, Сумській, Житомирській, Полтавській областях (понад 20 %). У західних регіонах України сільське населення скорочується значно повільніше.

Внаслідок депопуляції сільського населення за 1991 – 2012 рр.

зник 641 сільський населений пункт, у тому числі 528 через відсутність в них жителів. Найбільше сіл зникло в північних та північно-східних регіонах, зокрема, в Київській, Полтавській, Житомирській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях – більше ніж по 40 сільських населених пунктів у кожній.

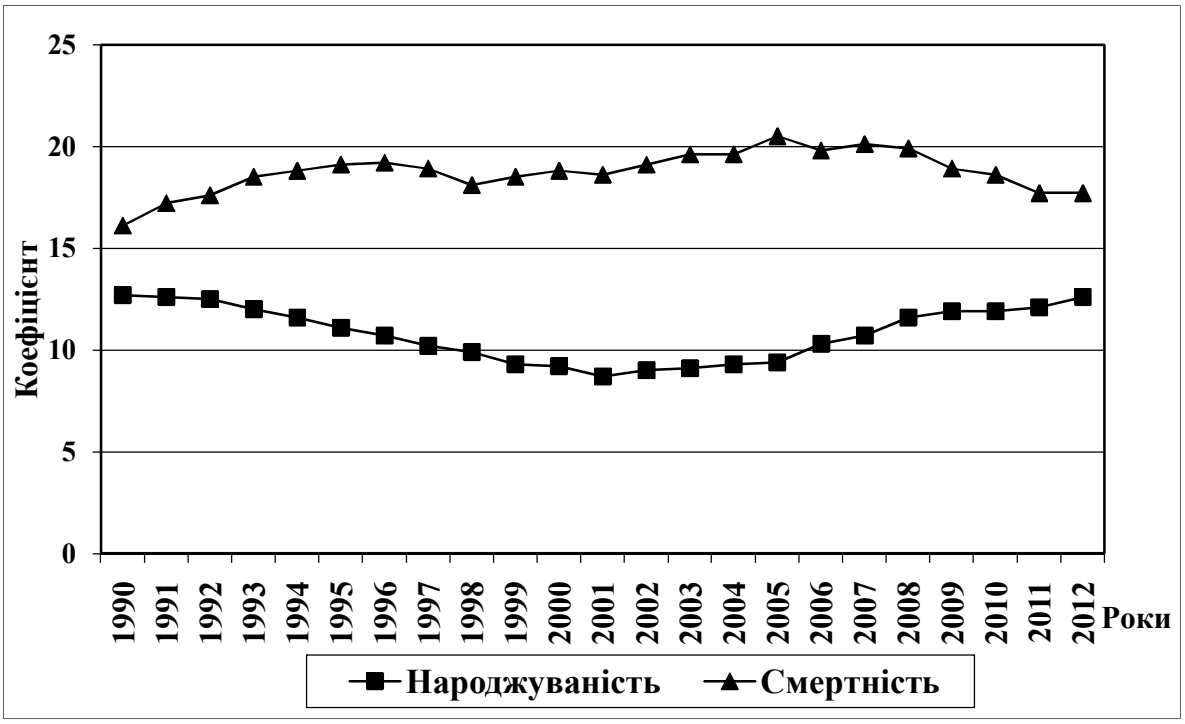

Рис. 5.4. **Динаміка коефіцієнтів народжуваності та смертності в сільських поселеннях України**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Обезлюднення сільських територій Чернігівської, Сумської, частково Полтавської, Харківської, Житомирської областей відбувається настільки швидкими темпами, що вони поступово перетворюються на осередки демографічної та розселенської кризи, території, де будь-які економічні, адміністративно-управлінські та інші заходи не зможуть змінити перебіг негативних тенденцій [1].

Найменше проблема обезлюднення сільської місцевості торкнулася Волині і Закарпаття, де з 1989 по 2011 р. зникло лише по 1 населеному пункту.

У центральній частині України процес обезлюднення сільської місцевості відбувається також досить швидко. Наприклад, у Кіровоградській області з 1991 по 2011 р. зникло 21 село (*рис. 5.5*).

Рис. 5.5. **Динаміка скорочення чисельності населення та зникнення сіл у Кіровоградській області з 1991 по 2010 р.** [32]

Водночас відбуваються процеси перерозподілу сільського населення в межах окремих регіонів, спричинені різними темпами його скорочення, що свідчить про посилення поляризації сільського населення, зростання його концентрації навколо великих міст. Майже в половині приміських районів обласних центрів кількість сільського населення за 1991-2011 рр. збільшилася [1].

5.3. Виклики старіння населення

Демографічна ситуація в Україні, що характеризується депопуляцією населення, його старінням, вкрай несприятлива для відтворення робочої сили, її кількісних та якісних характеристик. Низька народжуваність в Україні двояко впливає на відтворення робочої сили. З одного боку, ускладнює цей процес, оскільки через певний час виникає проблема нестачі робочої сили для заміни вибулих працівників. З іншого боку, спрощує, оскільки жінки менш зайняті з дітьми і можуть активно працювати. Негативні наслідки такого впливу в Україні суттєвіші. Висока смертність також негативно впливає на відтворювальні процеси.

Вікова структура населення України свідчить про регресивний тип відтворення поколінь. Відбувається постійне скорочення економічно активної частини населення, яке призводить до зростання рівня демографічного навантаження на населення працездатного віку. Старіння населення відбувається як «знизу» (коли внаслідок низької народжуваності скорочується частка населення в молодших вікових групах), так і «зверху» (збільшення частки населення старших вікових груп).

У 14 з 25 регіонів України частка населення у віці 65+ перевищує частку населення молодших вікових груп (0 – 15). При цьому в 7 регіонах Східної та Північно-Східної України таке перевищення спостерігається як у містах, так і сільській місцевості, у 8 регіонах перевищення спостерігається лише в сільській місцевості, а в АР Крим – у міських поселеннях. Найнижча частка дітей і підлітків у Луганській області (13,0 %). Вона в 1,6 раза нижча, ніж у регіоні з найвищим показником – Рівненській області (20,8 %).

Протягом 2000-х років частка населення у віці 65+ в Україні постійно зростала: у 2001 – 14,5 %, 2009 – 15,9 %, але останніми роками цей показник дещо скоротився (15,3 % у 2011 р.) (*табл. 5.2, рис. 5.6*). За 1991 – 2011 рр. чисельність осіб у віці 65+ зросла майже на 1 млн осіб. Частка населення старших вікових груп у 2011 р. змінювалась від 11,0 у Закарпатській області до 19,0 % у Чернігівській. Висока вона також у центральних регіонах. На іншому полюсі крім Закарпатської області, знаходиться м. Київ (11,9 %). Різниця між значеннями у міських та сільських поселеннях становить понад 9 %.

Рівень старіння міг би бути ще більшим, якби не відбувалося штучне омолодження населення, спричинене входженням у вік 65+ малочисельного покоління воєнних років та збереженням вкрай високої смертності населення працездатного віку (особливо чоловіків). Через низький рівень дожиття чоловіків співвідношення статей для вікової групи 65+ становить 2:1 на користь жінок, що актуалізує проблему жіночої самітності в похилому віці, особливо в регіонах значної статевої асиметрії [45].

Таблиця 5.2

Динаміка населення у віці 65+

	Роки									
	1989		2001		2009		2011		2013	
	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%
Разом	6022,9	11,7	6958,9	14,5	7117,4	15,9	6965,2	15,3	6905,3	15,2
Чоловіки	1764,4	7,5	2326,1	10,4	2449,8	11,6	2303,4	11,0	2280,1	10,9
Жінки	4258,5	15,4	4632,9	17,9	4867,6	19,7	4661,8	19,0	4625,2	18,9
Міське	3195,0	9,3	3996,2	12,4	4483,0	14,5	4325,2	13,9	4395,6	14,1
Сільське	2828,0	16,5	2962,7	18,6	2834,4	19,6	2640,0	18,3	2509,7	17,6

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

1989, 2001 – дані переписів населення, 2009, 2001, 2013 – оцінки на 01.01

Отже, в період 1991 – 2011 рр. вікова структура населення погіршилася в усіх регіонах України. У 1991 р. для 13 регіонів України (Закарпатської, Рівненської, Херсонської, Івано-Франківської, Миколаївської, Львівської, Волинської, Чернівецької, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської областей, АР Крим та м. Києва) характерним було переважання частки дітей та підлітків над часткою осіб післяпрацездатного віку (від 1,1 до 1,6 раза). У 2011 р. частка дітей і підлітків була вищою за частку осіб післяпрацездатного віку лише в Закарпатській, Рівненській та Волинській областях. У решті регіонів України частка осіб післяпрацездатного віку переважала над часткою дітей та підлітків. Найгірша ситуація у віковій структурі населення склалася в межах Донецької та Луганської областей. Так, у 1991 р. тут частка осіб післяпрацездатного віку та дітей і підлітків була майже однаковою, а в 2011 р. частка перших переважала над часткою підлітків та дітей у 1,7 раза. У 1,5 раза зменшилася частка дітей та підлітків на території Чернігівської області.

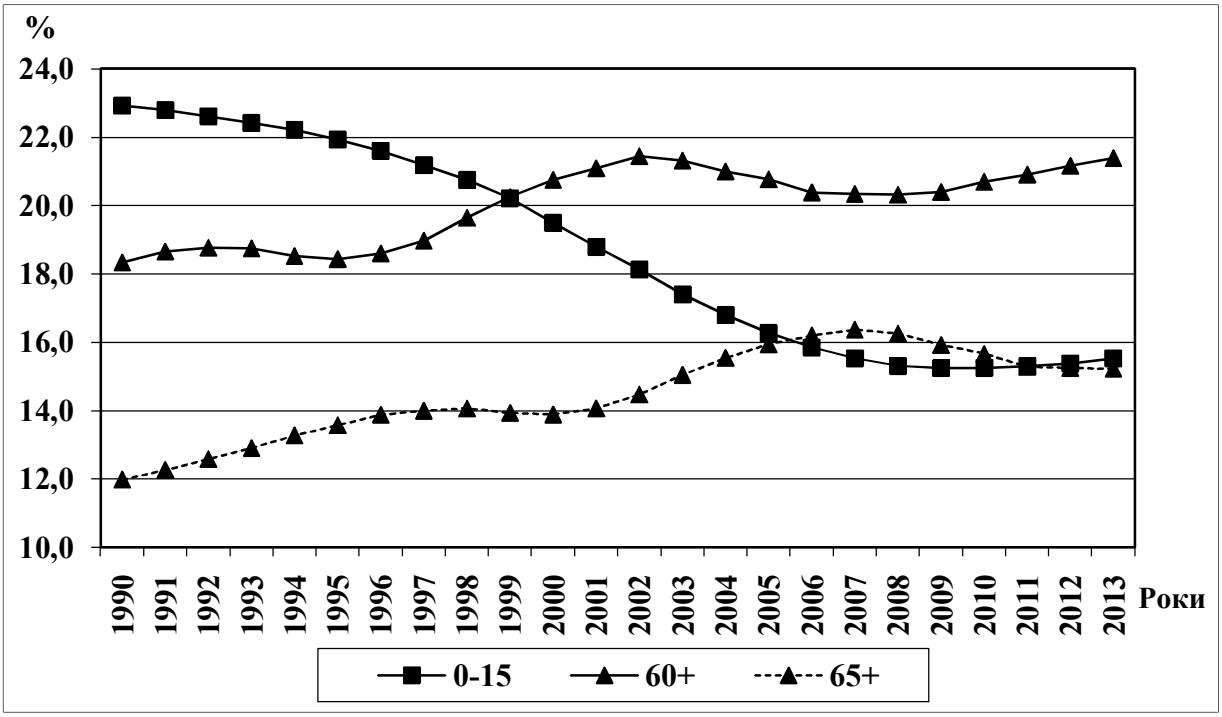

Рис. 5.6. **Зміни у віковій структурі населення**
(динаміка частки осіб у віці 0 – 15 років та понад 60 років)
Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Сучасні регіональні відмінності вікової структури населення такі: у м. Києві та Харківській області найвищі частки населення працездатного віку; для Вінницької, Житомирської, Кіровоградської, Хмельницької, Чернігівської та Черкаської областей характерні найнижчі частки населення працездатного віку, а також низькі частки населення, молодшго за працездатний вік, та високі частки населення старшого за працездатний вік; в Рівненській, Закарпатській, Волинській, Чернівецькій, Івано-Франківській та Львівській областях вікова структура населення найсприятливіша для відтворення населення і характеризується найвищими частками населення, молодшого за працездатний вік, і найнижчими частками населення, старшого за працездатний вік (*рис. 5.7*).

Показник демографічного навантаження осіб старших вікових груп на працездатне населення в 2011 р. становив 22,0. Максимальні та мінімальні значення відповідають регіонам із найбільшою та найменшою часткою населення у віці 65+ (*табл. 5.3*).

Рис. 5.7. **Вікова структура населення України у 2010 році**
Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Таблиця 5.3

Індикатори старіння населення в Україні у 2011 році

Значення	Частка населення старших вікових груп (65+), %			Показник демографічного навантаження осіб старших вікових груп на працездатне населення (65+ vs 15–64)		
	Разом	Міське	Сільське	Разом	Міське	Сільське
Середнє	15,3	13,9	18,3	22,0	19,3	28,4
Максимальне	19,0 Чернігівська обл.	16,7 Донецька обл.	28,3 Чернігівська обл.	28,2 Чернігівська обл.	23,7 Донецька обл.	48,5 Чернігівська обл.
Мінімальне	11,0 Закарпатська обл.	9,5 Рівненська обл.	11,4 Закарпатська обл.	15,9 Закарпатська обл.	13,0 Рівненська обл.	16,8 Закарпатська обл.
Розрив (максимум/ мінімум)	1,73	1,76	2,48	1,77	1,82	2,89

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

У 2011 р. середній вік населення в Україні становив 40,3 року, чоловіків – 37,5, жінок – 42,7, міських жителів – 40,1 (у т. ч. жителів великих міст – 39,9), сільських жителів – 40,8 року. Це значення серед великих міст України найвище в Приазов'ї – Бердянськ (42,7), Керч (42,7), Маріуполь (42,6), а найнижче – в містах Західної України: Рівне (36,6), Тернопіль (36,7), Івано-Франківськ (36,9), Ужгород (37,0).

Найсприятливіша ситуація з показником середнього віку населення як у сільській місцевості, так і в містах склалася на території Закарпатської та Рівненської областей. Найгірша ситуація в сільській місцевості характерна для Чернігівської (46,8 року) та Сумської (44,4) областей, а в містах – для Донецької, Луганської, Запорізької областей та АР Крим (42,1 – 41,0 року). Найбільший середній вік чоловіків і жінок у 2011 р. був у Чернігівській, Донецькій, Луганській та Сумській, а найменший – у Закарпатській, Рівненській та Волинській областях.

В Україні щороку збільшується кількість пенсіонерів у розрахунку на 1000 жителів: з 273 осіб у 1992 до 301 особи в 2011 р. При цьому розрив між максимальним і мінімальним значеннями в регіонах скорочується від 1,75 раза в 1992 р. до 1,5 – у 2011 р. Стабільно найвища кількість пенсіонерів на 1000 жителів у Чернігівській області, а найнижча – в м. Києві та Закарпатській області.

У цілому полюс із найсприятливішою демографічною ситуацію формують м. Київ та Закарпатська область, для яких характерні природний та міграційний (лише в Києві) прирости населення, сприятлива вікова структура з найнижчою часткою осіб старших вікових груп. Сприятлива ситуація спостерігається в регіонах Західної України – Рівненській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях. Порівняно сприятлива ситуація в південних регіонах (АР Крим, Одеська, Миколаївська та Херсонська області). «Демографічна периферія» формують регіони з катастрофічною (Чернігівська область) та несприятливою демографічною ситуацією (Черкаська, Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська, Київська, Полтавська, Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Луганська області).

РОЗДІЛ 6
СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВА ПОЛЯРИЗАЦІЯ В УКРАЇНІ

6.1. Просторові аспекти соціального відторгнення

Найсуттєвіші загрози соціального відторгнення в Україні становлять розриви в доступності медичних, освітніх, культурних та інформаційно-комунікаційних послуг. Найбільшим є розрив між доступом до цих об'єктів у мешканців столиці та великих міст (передусім обласних центрів), з одного боку, та периферійних територій (сільської місцевості, малих міст) – з іншого.

Факторами відторгнення від сфери охорони здоров'я є економічна (низький рівень доходів) та фізична недоступність медичних послуг (відсутність медичних закладів, персоналу, сучасного медичного обладнання, автомобілів швидкої допомоги в більшості сільських поселеннях).

За десятирічний період (2001 – 2011 рр.) кількість лікарняних закладів в Україні зменшилася в 1,3, а лікарняних ліжок – у 1,1 раза. Показник забезпеченості лікарями в розрахунку на 10 тис. осіб становить 49,3 лікарів (2011 р.). В Україні до цього показника включають лікарів-практиків, організаторів охорони здоров'я, вчених, методистів та санітарних лікарів. У Києві він перевищує 80, а в ряді регіонів є меншим 40. Стабільно найкраще лікарями різних спеціальностей забезпечене населення м. Києва, Чернівецької, Івано-Франківської, Львівської та Харківської областей (понад 55 лікарів на 10 тис. жителів). Найменше забезпечені лікарями жителі Херсонської, Кіровоградської, Миколаївської та Чернігівської областей (до 38 лікарів на 10 тис. жителів).

Для порівняння: в європейських країнах середній показник забезпеченості населення лікарями становить 33 лікарі на 10 тис. населення (при цьому враховуються лише лікарі-практики). В Україні показник забезпеченості населення лікарями-практиками становить 27 на 10 тис. населення, тобто він нижчий, ніж у країнах Європи.

Рівень укомплектованості лікарями в Україні у 2011 р. становив 79,5 %, у тому числі в обласних лікарнях – 85,1, міських − 77,8, центральних районних лікарнях – 76,2, дільничних − 71,3, селищних лікарських амбулаторіях – 69,2 %. Для повної комплектації в Україні не вистачало 46,9 тис. лікарів, у тому числі у сільській місцевості – 6 тис. Найнижча укомплектованість лікарями первинної ланки була в Херсонській (57,2 %) та Кіровоградській (66,1), найвища – в Чернівецькій (93,1), Івано-Франківській (92,0) і Тернопільській (90,3) областях.

Іншою стороною проблеми є «постаріння» кадрів у медичній сфері. 24,5 % лікарів в Україні у 2011 р. досягли пенсійного, 15,0 % – передпенсійного віку. У сільській місцевості ця проблема набагато гостріша, ніж у містах. Найбільшу частку практикуючих медиків пенсійного віку мають Дніпропетровська, Кіровоградська, Черкаська, Чернігівська області та АР Крим (28 – 31 %).

Низький рівнь забезпеченості лікарняними ліжками в Закарпатській, Житомирській, Волинській, Чернівецькій, Вінницькій, Донецькій, Миколаївській областях та АР Крим. Вище від середнього показника забезпечені лікарняними ліжками жителі Харківської, Запорізької, Тернопільської, Дніпропетровської, Сумської, Кіровоградської, Луганської, Львівської, Херсонської, Чернігівської областей та м. Київ.

За 2000 – 2011 рр. кількість фельдшерсько-акушерських пунктів в Україні скоротилася на 23,1 %, а фельдшерських пунктів – вдвічі. У сільській місцевості первинну медичну допомогу в 2011 році надавали 12,6 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів та 3,5 тис. амбулаторій. Понад 31 % сіл (близько 9 тис. сільських населених пунктів) в Україні взагалі не мають медичних закладів.

За період 2000 – 2011 рр. кількість станцій (відділень) швидкої медичної допомоги в Україні скоротилася на 10 % (у 2011 р. їх працювало 940). Зношеність автопарку первинної медичної допомоги в усіх регіонах України становить 80 %. Забезпеченість автотранспортом первинної медичної допомоги в сільській місцевості має такі регіональні відмінності: від 5,2 автомобіля на 10 тис. сільського населення у Харківській області до 1,3 у Тернопільській, Рівненській та Івано-Франківській областях.

Найсуттєвішою загрозою соціального відторгнення у сфері

освіти є фізична недоступність закладів дошкільної та частково шкільної освіти, передусім у сільській місцевості, де в 1990-х роках несприятливі демографічні зміни спричинили суттєве скорочення їхньої мережі. У цей період було закрито 40 % державних дошкільних закладів освіти, найбільше – в сільській місцевості внаслідок розпаду колгоспів і радгоспів, які їх утримували.

У 2010 р. в 71 % сільських населених пунктів не було дошкільних навчальних закладів. У містах на 100 місць у дошкільних навчальних закладах припадає 123 дитини (у 1990 р. – 113), водночас у ряді сільських районів дошкільні навчальні заклади заповнені наполовину. У кожному другому селі, де є діти віком 7 – 17 років, немає шкіл [67].

Порівняно з 1991 р. суттєво зменшилася кількість студентів технікумів та училищ (професійних навчальних закладів), проте значно зріс контингент студентів вищих закладів освіти. Майже 20 % закладів вищої освіти зосереджено в Києві. Значна їхня концентрація в Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Львові, Донецьку.

За пострадянський період в Україні, особливо в сільській місцевості, скоротилася мережа загальнодоступних закладів культури. Мешканці великих міст на культурні послуги та відпочинок витрачали в 2009 р. в 3,8 рази більше коштів, ніж селяни [67].

Відторгнення від інформаційно-комунікаційної сфери пов’язане із загрозами як фізичної, так і економічної недоступності. На початок 2010 р. 113 населених пунктів не мали під’їзних доріг з твердим покриттям. У 2009 р. понад 9 % домогосподарств потерпали через незабезпеченість щоденним транспортним зв’язком з поселеннями вищого рангу (82 % з них – мешканці сільської місцевості). Суттєво відрізняються можливості мешканців великих міст та сільської місцевості за асортиментом послуг (кількість каналів телебачення, періодичних видань, провайдерів Інтернет, театрів, концертних залів). Чисельність абонентів мережі Інтернет на початок 2012 р. становила 4,18 млн осіб, збільшившись порівняно з 2008 р. удвічі. До регіонів з найбільшою кількістю абонентів мережі Інтернет належать м. Київ, Одеська, Донецька, Харківська та Дніпропетровська області. Загалом на ці області припадає 2,6 млн абонентів, або 62 % загальної їх кількості в Україні. У той же час

вісім областей (Волинська, Рівненська, Черкаська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, Житомирська та Кіровоградська) мали 351 тис. абонентів, або 8,4 % їхньої загальної кількості.

Шляхом опитування експертів-географів було здійснено спробу визначити регіони з найбільшим та найменшим соціальним розривом [37]. Результати показали, що найбільший соціальний розрив характерний для населення м. Києва, Донецької та Дніпропетровської областей, а найменший – Чернігівської, Тернопільської, Житомирської, Кіровоградської, Рівненської, Сумської та Херсонської областей (*рис. 6.1*).

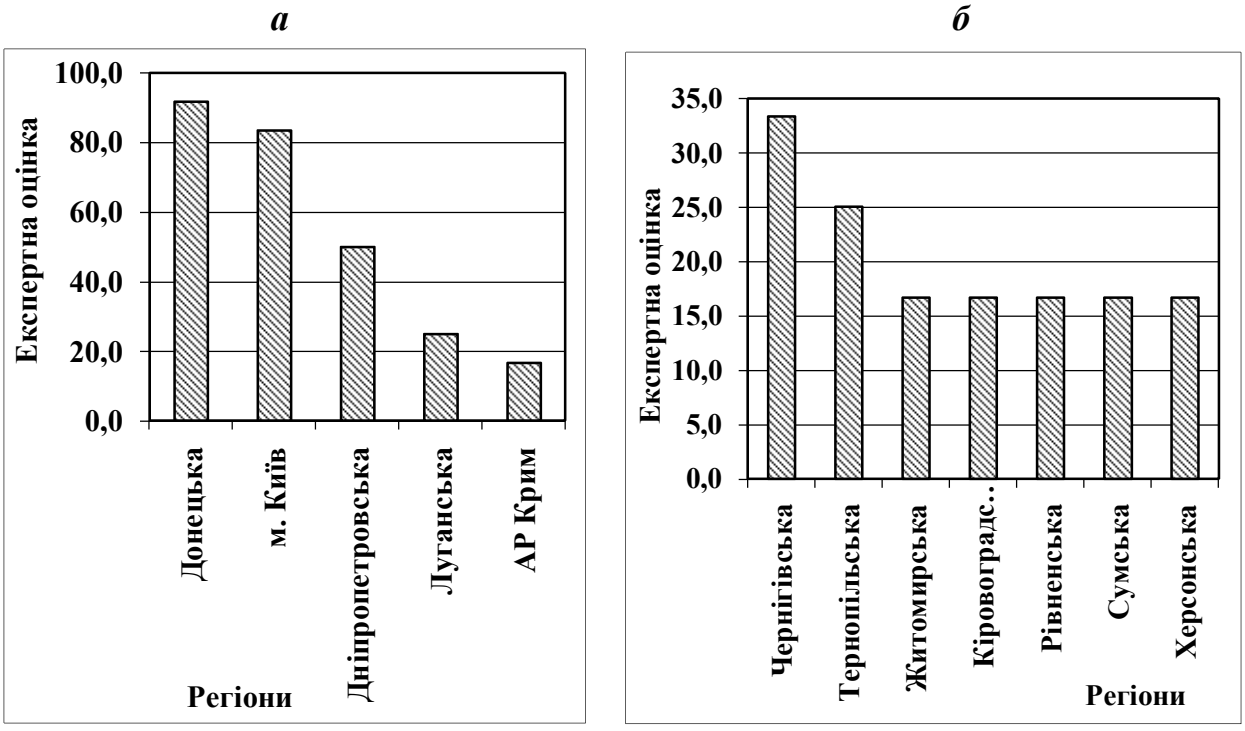

Рис. 6.1. **Регіони з найбільшим (а) та найменшим (б) соціальним розривом** (за оцінкою експертів-географів)

6.2. Бідність та формування середнього класу в регіонах

Важливими індикаторами поширення бідності є міжрегіональні відмінності в рівнях споживання платних послуг та продуктів харчування. Обсяг реалізованих послуг населенню за 1991 – 2011 рр. характеризувався суттєвими регіональними відмінностями і мав негативну тенденцію до збільшення розриву між максимальним та мінімальним значеннями в регіонах (у 1991 році – 2,6 раза, у 2001 р. – 9,9, у 2011 р. – 18,9 раза) (*табл. 6.1*). Стабільно незмінним лідером за обсягом реалізованих послуг на одну особу були м. Київ, а також Одеська та Харківська області.

Таблиця 6.1

Обсяг реалізованих населенню послуг в Україні

Значення	Роки		
	1991, укр. крб	**2001, грн**	**2011, грн**
Максимальне	624 м. Київ	1136 м. Київ	8778 м. Київ
Мінімальне	237 Чернігівська обл.	114 Вінницька обл.	464 Тернопільська обл.
Розрив (максимум/ мінімум)	2,6	9,9	18,9

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

З 1991 по 2011 р. в Україні в цілому відбулося зниження рівня споживання продуктів харчування, зокрема молока та молочних продуктів на 45 %, м’яса та м’ясних продуктів – на 25, риби та морепродуктів – на 27 %.

У 2011 р. в Україні раціональним нормам відповідало споживання олії, цукру, овочів та баштанних; перевищувало раціональні норми споживання яєць, картоплі та хлібобулочних виробів; значно нижчим за раціональні норми було споживання м’яса та м’ясних продуктів (38,5 % до раціональних норм), молока та молокопродуктів (46,1), плодів і ягід (41,3).

Споживання продуктів харчування як індикатор бідності сфокусоване на трьох видах продовольства, споживання яких нижче за раціональні норми: м'ясі та м'ясних продуктах (розрив споживання на одну особу між найбільшим значенням у Київські області і найменшим у Івано-Франківській становить 1,7 раза), молоці та молокопродуктах (між Івано-Франківською та Луганською областями – відповідно 1,5 раза), плодах та ягодах (між Київською та Тернопільською областями – відповідно 2,1 раза).

У 2012 р. середньодобова поживність раціону українця становила 2954 ккал, що на 18,2 % перевищує граничний критерій (2500 ккал). Стабільно основну частину калорій українці споживали із продукцією рослинного походження. Лише 28,6 % середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження, що майже удвічі нижче за встановлений пороговий критерій (55 %).

Споживання продовольства на одну особу в Україні суттєво відрізняється в міських поселеннях та сільській місцевості. У містах на одну особу споживається більше, ніж у сільській місцевості риби та морепродуктів, м'яса і м'ясних продуктів, фруктів та ягід. У сільській місцевості за рахунок власного виробництва на душу населення споживається більше, ніж у містах картоплі, молока та молокопродуктів, хліба та хлібобулочних виробів. У цілому структура харчування населення в сільській місцевості гірша, що зумовлено нижчою купівельною спроможністю сільських жителів.

Рівень самозабезпеченості в Україні м'ясом та м'ясними продуктами у 2011 р. становив 86,1, плодами, ягодами та виноградом – 73,7 %. Рівень самозабезпеченості іншими продовольчими сільськогосподарськими товарами перевищував 100 %.

Для визначення рівня самозабезпеченості регіонів України продовольством розраховано індекси в розрізі основних продовольчих товарів відносно середньоукраїнського значення. Сумарний індекс дав змогу згрупувати регіони таким чином: найвищий рівень самозабезпеченості продовольством у Черкаській, Полтавській, Вінницькій, Волинській, Чернігівській, Київській та Тернопільській областях, а найнижчий у Закарпатській, Івано-Франківській, Донецькій, Луганській областях та АР Крим (*рис. 6.2*).

Рис. 6.2. **Розподіл регіонів України за рівнем самозабезпеченості продовольством** [34]

Калорійність середньодобового раціону населення найвищою була в Черкаській області (3316 ккал/особ.): вона в 1,2 раза перевищувала найнижчий рівень, характерний для Запорізької області (2778).

У цілому найвищий рівень продовольчої доступності мають Полтавська, Черкаська та Київська, а найнижчий – Луганська, Івано-Франківська та Закарпатська області.

Ще один індикатор поширення бідності – забезпеченість населення приватними легковими автомобілями. Протягом усього пострадянського періоду цей індикатор постійно зростав. Проте, якщо в 1991 р. максимальні значення були в Запорізькій, Дніпропетровській, Черкаській та Полтавській областях та АР Крим, то у 2000-х роках – у Києві та Київській області (*табл. 6.2*).

За 2000 – 2011 рр. в Україні суттєво зменшилася частка населення із середньодушовим еквівалентним загальним доходом на місяць нижче від прожиткового мінімуму: від найвищого значення 89,6 % населення в Миколаївській області в 2000 р. до найвищого

значення – 18,7 % у Хмельницькій області в 2011 р. У 2000 р. найвища частка населення із середньодушовим еквівалентом загального доходу на місяць, нижчим від прожиткового мінімуму, була також у Волинській (89,6 %) та Івано-Франківській (87,1) областях, а мінімальна – у м. Києві (59,6) (*рис. 6.3*).

Таблиця 6.2

Забезпеченість населення приватними легковими автомобілями, на 1000 жителів

Значення	**Роки**		
	1991	**2001**	**2011**
Середнє	69	105	143
Максимальне	102 Запорізька обл.	154 м. Київ	235 м. Київ
Мінімальне	41 Рівненська обл.	74 Рівненська обл.	88 Сумська обл.
Розрив (максимум/ мінімум)	2,49	2,08	2,67
Медіанне	67	103	140

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

У 2011 р. регіональний розподіл частки населення із середньодушовим еквівалентним загальним доходом на місяць, нижчим від прожиткового мінімуму, був іншим: у Запорізькій, Київській, Харківській областях та в м. Києві проживала мінімальна частка такого населення (0,1 – 5,0 %), а найвищий відсоток населення із середньодушовим еквівалентним загальним доходом на місяць нижче прожиткового мінімуму був в АР Крим, Волинській, Закарпатській, Житомирській, Львівській, Одеській, Рівненській та Тернопільській областях – (10,1 – 15,0 %).

На рівень бідності населення впливає розмір пенсії. У 2011 р. найвищим розмір пенсії був у м. Києві, перевищуючи найгірший показник (Закарпатська область) у 1,5 рази. Найбільша частка тих, хто отримував у 2011 р. пенсію нижчу від прожиткового мінімуму, проживала у Волинській та Рівненській областях, а найменша – в столиці. Водночас найбільше пенсіонерів, що отримували пенсію понад 1500 гривень (140 євро), проживали в Києві (36,6 %),

Донецькій, Луганській та Дніпропетровській, а найменше – в Тернопільській, Закарпатській та Чернівецькій областях.

Рис. 6.3. **Розподіл регіонів України за часткою населення із середньодушовим еквівалентним загальним доходом на місяць, нижчим від прожиткового мінімуму, 2011 р.**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Для визначення передумов входження та критеріїв належності до середнього класу в сучасній Україні було проведене опитування студентської молоді м. Києва. Найважливішими передумовами респондентами було названо якісну освіту та професійну підготовку, наполегливість та цілеспрямованість. Серед важливих передумов другого порядку вказувалися наявність стартового капіталу, корисних знайомств та впливових чи багатих батьків. Серед найвагоміших ознак приналежності до середнього класу респонденти визначили достатній рівень оплати праці, наявність власного житла, вищу освіту, можливість користування якісними медичними послугами, наявність сучасної побутової техніки, можливість відвідувати заклади культури і відпочинку, можливість щороку відпочивати за бажанням, наявність автомобіля. Такі ознаки

способу життя, як хобі та престижність професії, на думку студентів, не мають вагомого значення, так само як і модний гардероб.

Отримані в результаті соціологічного дослідження результати дали можливість обґрунтувати індикатори для аналізу територіальних відмінностей у формуванні середнього класу в регіонах України: індикатори економічного змісту (рівень оплати праці, рівень доходів населення, співвідношення доходів і витрат населення, вклади населення в банках, рівень безробіття населення, обсяг спожитих платних послуг, рівень і структура споживання продуктів харчування, забезпеченість населення легковими автомобілями та засобами зв'язку); індикатори соціального змісту (середня тривалість життя населення, рівень смертності населення, рівень освіченості населення); індикатори психологічного змісту (самоідентифікація із середнім класом, поміркованість у політичному і громадському житті, якісне дозвілля та відпочинок, вибране коло спілкування).

За допомогою кластерного аналізу (методом Варда) за обраними індикаторами (середньомісячна заробітна плата, наявні доходи населення, витрати населення, забезпеченість населення легковими автомобілями, депозити населення в банках, обсяг реалізованих послуг на одну особу, калорійність середньодобового раціону населення, тривалість життя населення, кількість пенсіонерів на тисячу осіб) виділено 5 груп регіонів України за поширенням бідності та передумовами формування середнього класу (*рис. 6.4*):

– кластер 1: регіон з найнижчим рівнем бідності та найсприятливішими передумовами для формування середнього класу (м. Київ);

– кластер 2: регіони з порівняно низьким рівнем бідності, але значною внутрішньорегіональною поляризацією, сприятливими економічними передумовами формування середнього класу, наявністю загроз соціально-демографічного походження та проблем монофункціональних поселень в окремих регіонах (Харківській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Київській та Одеській областях);

– кластер 3: регіони з порівняно високим рівнем бідності (переважно серед жителів сільської місцевості) та порівняно

сприятливими передумовами формування середнього класу (Львівська, Полтавська, Миколаївська, Луганська області та АР Крим);

– кластер 4: регіони з високим рівнем бідності, несприятливими передумовами формування середнього класу за винятком великих і середніх міст (Черкаська, Кіровоградська, Херсонська, Рівненська, Івано-Франківська, Волинська, Сумська, Житомирська, Хмельницька, Чернігівська та Вінницька області);

– кластер 5: регіони з найвищим рівнем бідності, несприятливими передумовами формування середнього класу за винятком великих і середніх міст (Чернівецька, Тернопільська та Закарпатська області).

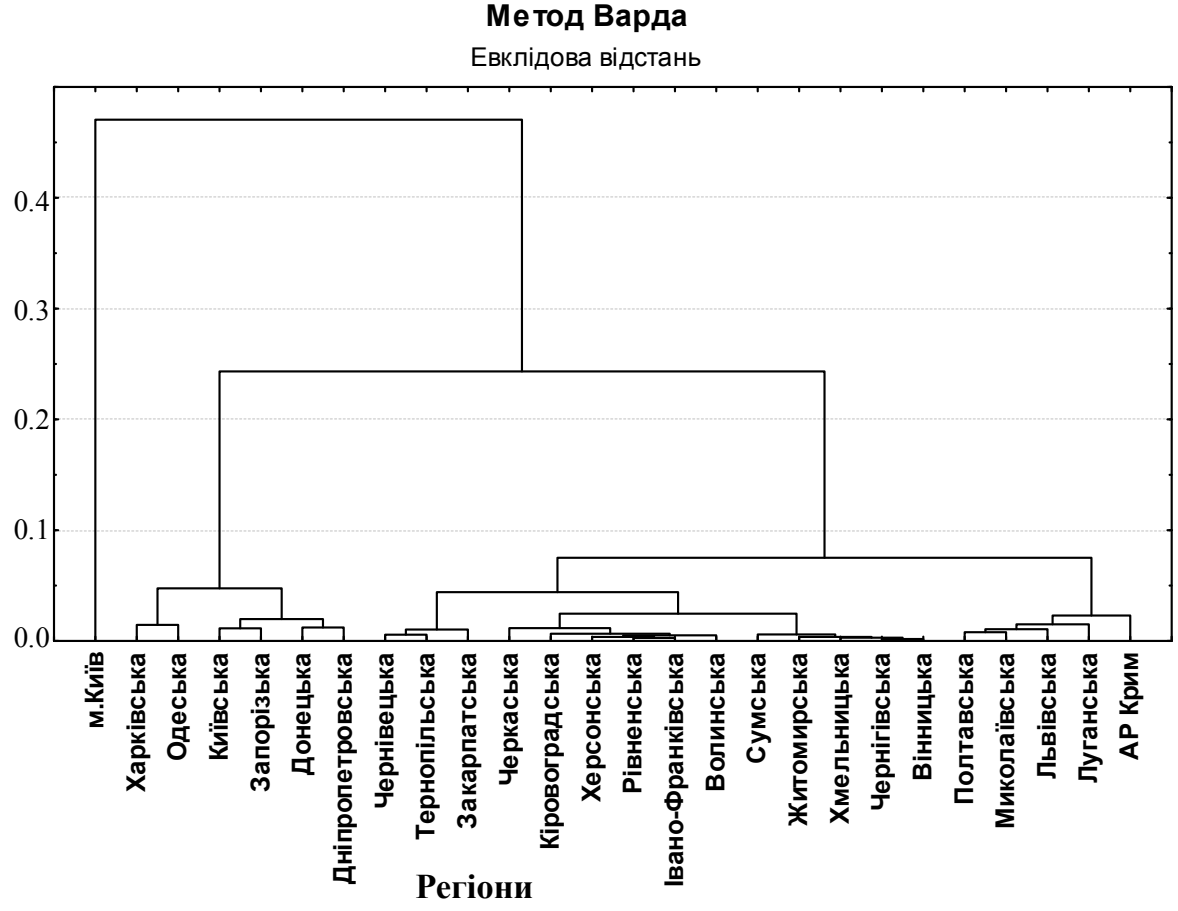

Рис. 6.4. **Результати кластеризації регіонів України за індикаторами поширення бідності та передумов формування середнього класу**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

6.3. Просторові аспекти поширення соціальних негараздів

До соціальних негараздів належать: злочинність, торгівля людьми, зґвалтування, розлучуваність, соціальні хвороби суспільства (ВІЛ/СНІД, туберкульоз, наркоманія, алкоголізм).

Основними факторами, які спричняють поширення соціальних негараздів в Україні, є економічні та соціальні. Ці фактори активізують свій негативний вплив у періоди економічних криз. Це явище має ланцюгову реакцію. Так, наслідком скорочення виробництва є збільшення безробіття, а отже, погіршення рівня життя населення, що призводить до поширення соціальних хвороб у суспільстві, підвищення рівня злочинності тощо. Таким чином, економічні кризи 1990-х та 2008 р. негативно вплинули на інтенсивність поширення соціальних негараздів у регіонах України. Однак вплив економічних чинників на поширення соціальних негараздів в Україні не є прямим і однозначним. Вищий рівень доходів населення окремих регіонів за певних умов сприяв поширенню наркоманії та ВІЛ/СНІДу, активізував економічну злочинність тощо.

Найвищим рівень злочинності в Україні був у середині 1990-х років. Якщо коефіцієнт злочинності в 1995 р. становив 1246 злочинів на 100 тис. осіб, то вже в 2008 р. – 843. Найвищі рівні злочинності за двадцятирічний період характерні для Дніпропетровської, Донецької, Луганської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської областей та АР Крим, а найнижчі – для західних регіонів України (Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Львівської та Чернівецької областей; *рис. 6.5*). У Донецькій та Дніпропетровській областях реєструється 15 – 20 % усіх проявів організованої злочинності в Україні.

Рис. 6.5. **Розподіл регіонів України за рівнем злочинності, 2010 р.**
Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Торгівля людьми також є однією з найгостріших соціальних проблем у країні. Для України ця проблема не нова. Ще у XV-XVII ст. українців, насамперед привабливих жінок, поставляли як рабів на татарські невільничі ринки в Криму. На сучасному етапі через особливості географічного положення Україна опинилася на перехресті світових шляхів транспортування «живого товару» і використовується як країна-транзитер і як країна-донор у торгівлі людьми.

Країнами вивезення людей (в основному жінок і дітей) з України є Туреччина, Угорщина, Кіпр, Чехія, Сербія, Хорватія, Німеччина, ОАЕ та ряд інших країн. За даними Міністерства внутрішніх справ України, в 1995 – 1997 рр. вперше було зареєстровано 16 фактів вивезення українських дівчат в інші країни для заняття проституцією (по 4 з Донецької та Запорізької областей, 3 – з Дніпропетровської області, по 2 – із Закарпатської та Миколаївської, 1 – з Херсонської). З 1999 р. в МВС України запроваджено статистичну звітність про такі злочини, як торгівля

людьми та посередницька комерційна діяльність щодо усиновлення дітей. У 1998 р. під приводом працевлаштування за кордон було незаконно вивезено 158 жінок і дівчат, яких у подальшому використовували у сфері секс-бізнесу. Регіонами-донорами були Івано-Франківська, Луганська, Хмельницька, Запорізька, Миколаївська та Черкаська області. Із вивезених того року за кордон жінок повернулося до України лише 56 осіб.

Останніми роками найбільше від торгівлі людьми потерпають у Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Волинській, Запорізькій, Київській та Одеській областях. Найменше таких випадків реєструється в Закарпатській, Івано-Франківській, Вінницькій, Львівській, Тернопільській, Рівненській, Полтавській та Чернігівській областях.

Ще одним із проявів соціальних негараздів є зґвалтування. В Україні найбільше зґвалтувань реєструється в Донецькій, Дніпропетровській, Київській, Харківській та Одеській областях і АР Крим, а найменше – в Чернівецькій, Рівненській та Тернопільській областях.

Найвищий коефіцієнт розлучуваності в Україні був у 1992 – 1993 рр. – 4,2 – 4,3 ‰. З 1995 р. спостерігалася тенденція до зменшення кількості розлучень, яка не була стійкою. У 2011 р. коефіцієнт розлучуваності становив лише 1,4 ‰. Розлучуваність населення також характеризується територіальною диференціацією (*рис. 6.6*). Стабільно найнижчі коефіцієнти розлучуваності характерні для західних регіонів України – Волинської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської та Рівненської, а найвищі – для Дніпропетровської, Донецької, Луганської, Запорізької, Миколаївської та Херсонської областей.

Аналіз динаміки захворюваності на активний туберкульоз дає можливість зробити висновок, що в усіх регіонах України спостерігалося зростання кількості хворих до 2003 р., коли рівень захворюваності був найвищим. З 2003 р. динаміка захворюваності має тенденцію до скорочення. Регіонами з максимальною кількістю хворих на активний туберкульоз стабільно є Дніпропетровська, Луганська, Миколаївська, Херсонська та Одеська області, а з мінімальною – м. Київ, Чернівецька, Закарпатська, Волинська та Тернопільська області (*рис. 6.7*).

Рис. 6.6. **Розподіл регіонів України за рівнем розлучуваності населення, 2011 р.**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Рис. 6.7. **Розподіл регіонів України за рівнем захворюваності на активний туберкульоз, 2011 р.**

Розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Випадки захворювання на ВІЛ/СНІД нерівномірно поширені в Україні. Переважна більшість хворих та інфікованих мешкає в східних та південних регіонах. Аналіз динаміки ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД з 2000 по 2010 р. показує тенденцію до збільшення кількості хворих майже в усіх регіонах України. Регіонами з високими показниками поширення ВІЛ/СНІДу є Донецька, Дніпропетровська та Одеська області. Низькі показники захворюваності стабільно мають Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська і Чернівецька області.

Офіційна статистика двадцятирічного періоду в Україні свідчить про збільшення кількості споживачів наркотиків. Якщо в 1991 р. на обліку МВС України перебувала 31 тис. осіб, які допускали немедичне вживання наркотиків, то в 2001 – вже понад 91 тис., а у 2012 р. – 151,7 тис. осіб. Частка наркозалежних осіб, які перебувають на обліку, у 2011 р. становила 0,33 % загальної чисельності населення України. За експертними оцінками, в Україні реальна кількість споживачів наркотиків перевищує 500 тис. осіб. Найбільшого поширення наркоманія набула в Одеській, Донецькій, Дніпропетровській та Луганській областях, на які припадає більше третина всіх наркоспоживачів України, що перебувають на обліку.

Поширеним захворюванням в Україні є алкоголізм. Щороку в Україні помирає від алкоголізму близько 40 тис. осіб. Найбільш поширене це захворювання в сільській місцевості, де від алкоголізму помирають у 2 – 3 рази частіше, ніж у містах. Найбільша кількість алкозалежних реєструється в Сумській та Чернігівській областях, а найменш поширене це явище в м. Києві, Волинській і Тернопільській областях.

Захворюваність населення на розлади психіки та поведінки в 2012 р. в Україні становила 227,7 хворих на 100 тис. населення. Найвищі значення показника на ці захворювання характерні для Житомирської, Київської та Чернігівської областей, а найнижчі – для м. Києва та Чернівецької області.

У цілому найменшим рівнем прояву соціальних негараздів в Україні характеризуються Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області. До регіонів з високим рівнем прояву соціальних

негараздів належать Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська та Одеська області.

6.4. Соціальна безпека регіонів України

Дослідження процесів суспільно-просторової поляризації важливе з точки зору соціальної безпеки держави. Соціальна безпека визначається як постійна доступність достатньої кількості соціальних гарантій і благ для нормальної життєдіяльності населення.

Зниження рівня соціальної безпеки держави в цілому та збільшення розриву рівнів соціальної безпеки окремих її регіонів відбувається в періоди економічних криз та проведення соціально-економічних реформ. Регіональні розходження стосуються насамперед оплати праці та рівня безробіття, процесів відтворення населення та трудових міграцій, якості та асортименту платних послуг для населення. Відповідно в суспільстві виникають такі соціальні деформації, як соціальне розшарування, збідніння певних верств населення, зниження професійно-кваліфікаційного рівня працівників, обезлюднення територій, відплив кваліфікованої робочої сили за кордон тощо. При цьому критеріями соціальної безпеки регіонів виступають середня тривалість життя населення та рівень його доходів.

Визначення ступеня соціальної безпеки регіонів України ґрунтується на аналізі і оцінці різних за походженням загроз, що включають:

– загрози, пов’язані з регіональною диференціацією рівня доходів населення внаслідок низького рівня оплати праці, заборгованості з виплати заробітної плати, зростання цін на різні товари та послуги;

– загрози, пов’язані із ситуацією на регіональних ринках праці внаслідок безробіття, скорочення попиту на робочу силу, втрати стабільного соціально-професійного статусу окремими соціальними групами, зниження професійно-кваліфікаційного рівня працівників, значних масштабів трудових міграцій;

– загрози, пов’язані із погіршенням якості та звуженням асортименту культурно-освітніх, медичних та інформаційних послуг;

– загрози регіональної депопуляції населення внаслідок природного скорочення, погіршення вікової структури населення, високого рівня захворюваності та зменшення тривалості життя населення;

– загрози загострення соціальних протиріч, в основі яких лежать мовні та конфесійні регіональні відмінності;

– загрози, пов’язані із соціальним середовищем внаслідок поширення таких соціальних негараздів у суспільстві, як злочинність, алкоголізм, наркоманія тощо;

– загрози, пов’язані із проблемою фінансування регіональних соціальних програм.

Для діагностування соціальної безпеки України та її регіонів доцільно використовувати такі групи індикаторів:

– індикатори якості життя населення: коефіцієнти народжуваності, смертності, дитячої смертності, природного скорочення населення, очікувана середня тривалість життя та середній вік населення, частка дітей і підлітків та пенсіонерів у віковій структурі населення, рівень захворюваності населення, кількість інвалідів, кількість самогубств, рівень освіченості населення, коефіцієнти вибуття й прибуття населення, сальдо міграції;

– індикатори напруженості на ринку праці: рівні зайнятості та безробіття, частка безробітної молоді, чисельність безробітних, які перебували на обліку більше одного року, навантаження на одне вільне робоче місце, попит та пропозиція робочої сили, рівні працевлаштування;

– індикатори добробуту населення: ВРП на душу населення, ВДВ на одну особу, доходи і витрати на одну особу, рівень оплати праці, частка населення, що проживає за межею бідності, рівень інфляції, забезпеченість населення різними видами послуг (побутовими, інформаційними тощо), продовольча доступність для населення;

– індикатори соціальних протиріч: співвідношення доходів найбагатших і найбідніших родин, співвідношення заробітної плати чоловіків і жінок;

– індикатори соціальних негараздів: рівень злочинності (у тому числі вбивства, зґвалтування, торгівля людьми), коефіцієнт розлучуваності, рівень поширення наркоманії, алкоголізму, кількість хворих на ВІЛ/СНІД та психічні розлади;

– індикатори фінансування регіональних соціальних програм: витрати державного й місцевого бюджетів на соціальні потреби.

Проведення групувань регіонів України за різними індикаторами методами кластерного аналізу, індексним та рангів підтверджують, що найвищим рівнем соціальної безпеки в Україні характеризується м. Київ, де всі індикатори загроз соціальної стабільності мають найнижчі рівні свого прояву. Харківська, Одеська, Київська, Львівська області та АР Крим характеризуються середніми показниками індикаторів соціальної безпеки в Україні. Донецька, Луганська, Дніпропетровська та Запорізька області основними загрозами соціальної безпеки мають депопуляцію населення, значну його поляризацію за доходами, критичний рівень поширення соціальних негараздів, зокрема злочинності, наркоманії, ВІЛ/СНІДу. Для Вінницької, Житомирської, Кіровоградської, Миколаївської, Полтавської, Сумської, Херсонської, Черкаської та Чернігівської областей основними загрозами соціальної безпеки є критично низький рівень добробуту населення, поширення бідності, критичний рівень депопуляції населення, його старіння, неконтрольовані трудові міграції, високий рівень безробіття населення. Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Волинська, Рівненська, Тернопільська та Хмельницька області основними загрозами соціальної безпеки мають критичний стан напруженості на ринку праці, поширення неконтрольованих трудових міграцій, низький рівень життя населення та поширення бідності.

В Україні виділяються регіони, де індикатори соціальних негараздів найнижчі і поширення соціальних лих суттєво не загрожує регіональній соціальній безпеці. Це м. Київ, Київська, Львівська, Одеська, Харківська області. У цій групі регіонів індикатори-стимулятори переважають над дестимуляторами.

Іншу групу регіонів, де індикатори соціальних негараздів мають гірші за середні в Україні негативні значення і досить суттєво впливають на регіональну соціальну безпеку, становлять Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Тернопільська, Хмельницька, Волинська та Рівненська області. Індикатори-стимулятори і дестимулятори в них мають рівнозначний вплив на рівень соціальної безпеки регіонів. Основними дестимуляторами в регіонах є неконтрольовані трудові міграції та поширення бідності. В АР Крим індикатори-стимулятори переважають за своїм впливом над дестимуляторами, основним з яких є загострення соціальних протиріч (мовних, міжетнічних).

Ще одну групу становлять регіони, де соціальні негаразди поширюються швидкими темпами, а їхні індикатори мають гірші за середні в Україні негативні значення і суттєво впливають на регіональну соціальну безпеку. Це Черкаська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська та Чернігівська області. Індикатори-стимулятори і дестимулятори мають однаковий вплив на рівень соціальної безпеки регіонів. Основними дестимуляторами в регіонах є депопуляція населення, зростання безробіття та поширення бідності.

Регіони, де соціальні лиха набули загрозливого поширення і зумовлюють низький рівень регіональної соціальної безпеки, включають Дніпропетровську, Запорізьку, Луганську, Миколаївську, Одеську, Херсонську та Донецьку області. В них індикатори-дестимулятори переважають за своїм впливом на рівень соціальної безпеки. Основними дестимуляторами є критичний рівень поширення злочинності та соціальних негараздів, депопуляція населення.

РОЗДІЛ 7
ПЕРЦЕПЦІЙНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВОЇ НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНІ

Оскільки регіональний розвиток характеризується нерівномірністю, істотним моментом є проведення якомога об'єктивнішої оцінки розвитку регіонів, що повинна бути покладена в основу розробки концепції державної регіональної політики. Зазвичай використовується статистичні оцінки регіонального розвитку, що передбачають визначення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів на основі апріорно обраної сукупності статистичних показників. Відповідно, скільки дослідників, стільки й варіантів набору показників, а, отже, і стільки варіантів ранжування регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку. До цього слід додати, що дослідження регіонального розвитку країни зазвичай ґрунтується на аналізі обмеженої загальнодоступної статистичної інформації, яка є офіційно опублікованою, але не завжди такою, що адекватно відображає реальну ситуацію. Фактично поза увагою залишаються суб'єктивні, чуттєві характеристики регіонів. Через механізм людської поведінки вони певною мірою впливають на майбутній розвиток регіонів, притягуючи чи відштовхуючи населення, капітал, інновації. Таким чином, не менш важливим, ніж статистичний аналіз, є аналіз образів, перцепційних стереотипів регіонів.

Щоб виявити перцепційні стереотипи регіонів України, було проведено опитування серед студентської молоді університетів, що представляли всі регіони України. Опитування проведено двічі: у 2005 та 2012 роках. У 2005 р. необхідно було зазначати образи (асоціації) за дев'ятьма суспільно-географічними районами України; у 2013 р. – в розрізі 25 регіонів України. Автори вдячні магістрантам кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка І. Колотусі та П. Остапенку, які брали участь в організації та проведенні опитування в 2012 році та надали систематизовані й узагальнені

результати.

Для проведення опитування було визначено аспекти, за якими необхідно зазначити перцепційні асоціації: особистості, промислові товари (торгові марки), соціально-культурні об'єкти та сучасні негативні явища (в 2005 р.) та відомі особи, торгові марки, історико-культурні об'єкти та природні об'єкти (у 2012 р.). Для включення до аналізу того чи іншого асоціативного образу (об'єкта) обраховано коефіцієнти повторюваності, що визначаються як співвідношення кількості згадок певного образу (об'єкта) до загальної кількості опитаних. Для формування стереотипного перцепційного портрета регіону до уваги бралися лише образи (об'єкти), коефіцієнт повторюваності яких перевищував 0,30 у 2005 та 0,20 у 2012 р.

Визначені перцепційні портрети регіонів України мають такі характеристики (*табл. 7.1*).

Таблиця 7.1

Перцепційні портрети макрорегіонів України

2005 р.	**2012 р.**
1	**2**
Столичний регіон	
В. Ющенко, продукція торгових марок «Рошен», «Оболонь», «Чернігівське», виробництво літаків, історико-архітектурні та духовні пам'ятки Києва, футбольний клуб «Динамо» (Київ), радіаційне забруднення	Продукція торгових марок «Рошен», «Чернігівське», Києво-Печерська лавра, річка Дніпро
Центральний регіон	
Т. Шевченко, Б. Хмельницький, дендропарк «Софіївка» в Умані, Тарасова могила, виробництво мінеральних добрив	Т. Шевченко, дендропарк «Софіївка» в Умані, продукція торгової марки «Ятрань»
Донецький регіон	
В. Янукович, Р. Ахметов, виробництво кам'яновугільної, металургійної продукції, продукція торгової марки «АВК», футбольний клуб «Шахтар» (Донецьк), забруднення довкілля та аварії на шахтах	В. Янукович, Р. Ахметов, продукція торгової марки «АВК», Донбас-Арена

Продовження табл. 7.1

1	2
Придніпровський регіон	
Продукція чорної металургії та автомобілебудування, продукція торгової марки «Славутич», національний заповідник «Хортиця», екологічне забруднення території	Ю. Тимошенко, продукція торгової марки «Хортиця», національний заповідник «Хортиця»
Причорноморський регіон	
Виробництво вина, сільськогосподарської продукції, суднобудування, палаци та руїни античних міст, курорти Чорного й Азовського морів, Кримські гори	Продукція торгових марок «Чумак», «Коктебель», Потьомкінські сходи в Одесі, «Ластівчине гніздо», заповідник «Асканія-Нова», Чорне море та Кримські гори
Північно-Східний регіон	
І. Котляревський, М. Гоголь та «гоголівські місця», виробництво тракторів та мінеральної води «Миргородська»	М. Гоголь, В. Ющенко, мінеральна вода «Миргородська»
Подільський регіон	
Виробництво цукру, продукції торгової марки «Nemiroff», історико-архітектурні пам’ятки Кам’янця-Подільського, Почаївська лавра	Продукція торгової марки «Немирів», Кам’янець-Подільська фортеця та Почаївська лавра
Північно-Західний регіон	
Леся Українка, продукція торгової марки «Торчин продукт», історико-архітектурні пам’ятки Луцька та Шацькі озера	Леся Українка, Замок Любарта у Луцьку, Шацькі озера
Карпатський регіон	
І. Франко, продукція торгової марки «Світоч», мінеральна вода, вироби з деревини, Львівські історико-архітектурні пам’ятки Львова, Карпатські гори, вирубка лісів	І. Франко, продукція торгової марки «Світоч», замок Паланок у Мукачевому, Чернівецький університет (колишня резиденція Буковинських митрополитів), Старий Львів, Карпатські гори

Столичний регіон стереотипно пов’язується з історико-архітектурними та духовними пам’ятками Києва, а також торговими марками з виробництва продуктів харчування. Окрім Києва (на нього припадає понад 70 % усіх промислових та понад 90 %

соціально-культурних образів), портрет регіону формують образи Чернігів, Житомир, Біла Церква.

Центральний регіон перцепційно асоціюється з образами та місцями, пов'язаними з видатними українцями, – Т. Шевченком, Б. Хмельницьким, а також дендропарком «Софіївка». Жодної сучасної особистості чи події в ньому не представлено. Промислові та соціально-культурні образи пов'язані з Черкасами, Кіровоградом, Уманню та Каневом.

Перцепційний портрет Донецького регіону стійко формують постаті В. Януковича та Р. Ахметова, а також продукція кам'яновугільної, металургійної промисловості, загрози природно-техногенних небезпек. Третина промислових та понад 60 % соціально-культурних образів пов'язані з Донецьком – чітко вираженим регіональним ядром. Також у портреті регіону наявні Маріуполь, Луганськ. Низка образів мають виключно промисловий характер (Горлівка, Слов'янськ). Водночас формується образ Донецька як спортивної (футбольної) столиці.

Стереотип Придніпров'я – це продукція чорної металургії, екологічне забруднення території, а також Хортиця як національний заповідник та торгова марка. Більшість образів майже пропорційно розподілено між Запоріжжям та Дніпропетровськом (разом понад 80% усіх промислових та соціально-культурних образів регіону). Окремі образи асоціюються з Кривим Рогом (як промисловим центром) та Бердянськом (як центром рекреації).

Перцепційний портрет Причорноморського регіону визначають курорти Чорного й Азовського морів, торгові марки харчової промисловості. В образі регіону немає домінуючих особистостей, але більше третини з них сучасні. Майже чверть усіх промислових та соціально-культурних образів пов'язані з Одесою, менше – Ялтою. В образі наявні також Миколаїв, Севастополь, Сімферополь, Херсон.

Основу перцепційного портрету Північно-Східного регіону становлять Микола Гоголь та мінеральна вода «Миргородська». Водночас більше половини всіх образів припадає на Харків. У портреті також виражені образи Полтави, Кременчука. Невідповідними до виконуваних містом функцій є перцепційні уявлення щодо Сум.

Перцепційний портрет Подільського регіону досить обмежений: історико-архітектурні пам'ятки Кам'янця-Подільського та Почаєва, а також горілчана торгова марка «Nemiroff». Образи майже рівномірно розподілені між Вінницею, Тернополем, Кам'янцем-Подільським, меншою мірою Хмельницьким.

Стереотипні уявлення про Північно-Західний регіон формують постать Лесі Українки, Луцький замок та Шацькі озера. Сучасні особистості не представлені. Серед міст більшість образів пов'язані з Луцьком. Значно поступаються Рівне та Острог.

Портрет Карпатського регіону стереотипно асоціюється з Іваном Франком, історичною частиною Львова та Чернівців, кондитерськими виробами, туристично-рекреаційними об'єктами Карпат. Більше половини всіх образів пов'язані зі Львовом. Також вираженими образами в портреті регіону представлені Чернівці, Мукачеве, Ужгород, Трускавець. Значно нижча щодо потенціалу частка образів Івано-Франківська.

Створення перцепційних портретів регіонів є підставою для визначення рівня їхньої сформованості з точки зору регіонального соціально-економічного розвитку. Так, наявність чіткого господарського профілю (тобто територіальної спеціалізації, що виражається через продукцію галузей промисловості чи відомих торгових марок, об'єкти соціальної інфраструктури), вузлової проблеми (виражається через сучасні негативні явища) та чітко вираженого регіонального ядра (визначається за часткою об'єктів, пов'язаних в асоціативному портреті з тим чи іншим поселенням) свідчить про достатній рівень сформованості регіонів. Такими регіонами є Столичний, Донецький, Придніпровський, Причорноморський, Карпатський, меншою мірою – Північно-Східний.

Важливою складовою є оцінка позиціонування міст в інформаційному просторі України. Так, Київ має стійкий образ столиці держави, головного ділового, соціально-економічного, культурного центру України. Водночас в інформаційному просторі наявні образи інших столиць – регіональних, економічних, соціально-культурних, що свідчить про «успішність» розвитку цих міст. Як регіональні столиці позиціонуються Львів (столиця Галичини), Донецьк (столиця Донбасу), Одеса (Південна столиця), а

також Вінниця (столиця Поділля), Луцьк (столиця Волині), Рівне (столиця Полісся), Івано-Франківськ (столиця Прикарпаття), Ужгород (столиця Закарпаття), Чернівці (столиця Буковини), Маріуполь (столиця Приазов'я), Херсон (столиця Таврії), Сімферополь (столиця Криму).

Про роль у господарстві та міжнародних зв'язках свідчить представлення Донецька як бізнес-столиці України, Дніпропетровська – ділової столиці Східної України, Одеси – консульської столиці. Стійкі образи промислових столиць зберігають Донецьк (шахтарська столиця), Кривий Ріг та Маріуполь (металургійні столиці), Дніпропетровськ (столиця ракетобудування), Миколаїв (столиця суднобудування), Соледар (соляна столиця), Масандра (столиця виноробства). Запоріжжя називають колишньою столицею автопрому, Харків – містом трьох літер Т: трактори, турбіни, танки. Водночас з'явилися нові «столиці»: Житомир (столиця морозива), Моршин (столиця мінеральної води), Львів (східноєвропейська столиця Nestle) тощо. Столицями, пов'язаними з послугами, є Ялта (курортна столиця, літня столиця), Буковель (гірськолижна столиця, зимова столиця), Яремче (столиця карпатського туризму), Трускавець (столиця здоров'я, курортна столиця Прикарпаття), Хмельницький (столиця базарів). Бориспіль називають «повітряними воротами» України, Одесу – морськими.

Ще одна група столиць – соціально-культурні: Львів (культурна столиця, музейна, книжкова столиця, кавова, столиця фестивалів), Чернівці (поетична, пісенна столиця), Одеса (столиця гумору), Полтава (духовна столиця), Бердичів (єврейська столиця), Миколаїв (столиця громадянського суспільства), Донецьк (спортивна столиця).

Значна кількість міст та окремі регіони не представлені в інформаційному просторі, не мають чітко виражених перцепційних образів.

У 2013 р. автори цієї монографії провели опитування студентів університетів шістьох міжрегіональних центрів України (Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Донецька та Львова) щодо привабливості міст країни.

Найвищу привабливість для студентів з усіх обраних міст мають Київ, Львів та Одеса (*табл. 7.2*). Харків менш привабливий для студентів зі Львова та Києва. Суттєво вищі оцінки порівняно з

респондентами з інших міст виставили студенти з Донецька та Дніпропетровська для своїх міст. До групи найбільш привабливих слід віднести також Ялту, Севастополь та Чернівці. Місто Ужгород більш привабливе лише для студентів зі Львова (0,19) та Києва (0,09), Сімферополь – з Дніпропетровська (0,11), Одеси (0,11), Харкова (0,09), Тернопіль – зі Львова (0,24).

Таблиця 7.2

Коефіцієнти повторюваності оцінок респондентів щодо привабливості міст України

Привабливі міста	**Міста, де навчаються респонденти**					
	Київ	**Харків**	**Дніпро-петровськ**	**Донецьк**	**Львів**	**Одеса**
Київ	0,85	0,67	0,87	0,88	0,75	0,77
Львів	0,81	0,70	0,79	0,65	0,89	0,80
Одеса	0,50	0,60	0,56	0,44	0,41	0,86
Харків	0,23	0,82	0,34	0,49	0,07	0,37
Дніпропетровськ	0,14	0,25	0,52	0,19	0,06	0,09
Ялта	0,14	0,14	0,25	0,18	0,14	0,11
Донецьк	0,05	0,15	0,14	0,74	0,02	0,11
Чернівці	0,12	0,13	0,13	0,04	0,24	0,09
Севастополь	0,15	0,07	0,15	0,09	0,09	0,07

Щодо факторів привабливості міст, то більшість респондентів до них відносять культурне середовище та можливість працевлаштування (понад 50 % опитаних) (*табл. 7.3*). Серед власних варіантів найчастіше траплялись три чинники: а) розвиненіша інфраструктура, комфортність побуту, вищі соціальні стандарти, б) сприятлива екологічна ситуація, в) менталітет, спільність ідеології. Цікавим є варіант «великі перспективи великого міста».

Найнепривабливішим містом для респондентів з усіх міст виявився Донецьк (понад 50 % респондентів, окрім студентів з Донецька; *табл. 7.4*). Серед названих «непривабливими» міст слід виділити також Луганськ, Запоріжжя, Маріуполь (останній – особливо для студентів з Донецька). Неатрактивними для студентів з окремих міст є міжрегіональні центри Харків (особливо для респондентів з Донецька), Дніпропетровськ (зі Львова), Київ (з

Харкова). Взаємонеприйнятними є Одеса та Львів (0,17 для Одеси за оцінками студентів зі Львова, і 0,11 – для Львова за оцінками студентів з Одеси). З інших обласних центрів як непривабливі повторюються в оцінках респондентів Кіровоград, Житомир, Чернігів, Рівне, Полтава.

Таблиця 7.3

Коефіцієнти повторюваності оцінок респондентів щодо факторів привабливості міст України

Фактори	Київ	Харків	Дніпро-петровськ	Донецьк	Львів	Одеса
Культурне середовище	0,79	0,67	0,78	0,64	0,63	0,61
Робота	0,68	0,63	0,67	0,63	0,59	0,67
Кар'єра	0,52	0,41	0,41	0,50	0,46	0,47
Реалізація здібностей	0,53	0,42	0,53	0,47	0,50	0,46
Житло	0,28	0,22	0,25	0,33	0,26	0,36
Особисте життя	0,23	0,28	0,33	0,37	0,24	0,40

Таблиця 7.4

Коефіцієнти повторюваності оцінок респондентів щодо непривабливості міст України

Непривабливі міста	Міста, де навчаються респонденти					
	Київ	Харків	Дніпро-петровськ	Донецьк	Львів	Одеса
Донецьк	0,63	0,50	0,57	0,06	0,82	0,59
Луганськ	0,59	0,30	0,33	0,74	0,61	0,29
Запоріжжя	0,20	0,22	0,25	0,18	0,17	0,13
Маріуполь	0,05	0,21	0,13	0,88	0,09	0,10
Харків	0,10	0,02	0,24	0,65	0,31	0,11
Суми	0,14	0,17	0,14	0,49	0,19	0,10
Дніпропетровськ	0,15	0,19	0,05	0,19	0,30	0,16
Київ	0,03	0,24	0,06	0,09	0,13	0,13
Кривий Ріг	0,14	0,19	0,19	0,05	0,13	0,11
Кіровоград	0,19	0,19	0,14	0,03	0,07	0,06

Найістотнішими факторами, що зумовлюють непривабливість міст, більшість респондентів називають екологічні умови та низьку якість життя (*табл. 7.5*). Недоброзичливість мешканців виступає таким фактором майже для третини опитаних. Серед власних варіантів можна виділити два найбільш повторюваних – економічного змісту (відсутність можливостей кар'єрного зростання та отримання високооплачуваної роботи) та соціально-культурного (високий рівень злочинності, значна частка російськомовного населення – щодо міст Східної та Південної України) та націоналізм – щодо міст Західної України).

Таблиця 7.5

Коефіцієнти повторюваності оцінок респондентів щодо факторів непривабливості міст України

Фактори	Київ	Харків	Дніпро-петровськ	Донецьк	Львів	Одеса
Екологічні умови	0,77	0,69	0,73	0,68	0,76	0,64
Низька якість життя	0,59	0,48	0,59	0,56	0,40	0,41
Високі ціни	0,05	0,19	0,17	0,23	0,15	0,13
Відсутність історико-культурних об'єктів	0,31	0,28	0,34	0,24	0,34	0,16
Недоброзичливість мешканців	0,30	0,23	0,35	0,23	0,51	0,39

ВИСНОВКИ

Основними викликами пострадянських економічних трансформацій та демографічних змін в Україні є просторові диспропорції в рівнях безробіття та доходів населення, інтенсивності трудових міграцій, депопуляції міського та сільського населення, його старінні.

Прояви економічних та демографічних викликів і посилення суспільно-просторової нерівності почали проявлятися в Україні ще з 1970-х років. Тому їх варто розглядати з точки зору глибшої ретроспективи. Водночас у зв'язку з пострадянськими трансформаціями вони суттєво загострилися, підтверджуючи теорію нерівномірного розвитку в умовах ринкової економіки.

Аналіз розривів індикаторів викликів економічних трансформацій свідчить про те, що найменші їхні загрози характерні для столиці, а також регіонів, що перебувають на стадії високоіндустріального розвитку, – Дніпропетровської, Донецької, Запорізької та Харківської областей; найбільші загрози – для Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей (перебувають на стадії низькоіндустріального розвитку). Щодо гостроти викликів демографічних змін, то найменші загрози характерні для Києва, Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської та Рівненської областей, а найбільші – Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської, Донецької і Луганської областей. Тобто полюсом позитивних економічних та демографічних змін є лише столиця – Київ. Водночас регіони з найсуттєвішими викликами економічних трансформацій мають мінімальні загрози викликів демографічного характеру.

В Україні суспільно-просторова поляризація найчіткіше проявляється за такими напрямами:

- урбанізована територія та сільська місцевість;
- столиця і решта регіонів;
- між регіонами;
- великі, малі міста та сільські поселення.

Суспільно-просторова поляризація характеризується формуванням полюсів – регіонів-лідерів та периферії – регіонів, що відстають у розвитку. Місто Київ за всіма складовими, безперечно, є полюсом-лідером з мінімальним рівнем соціального відторгнення, поширення бідності, найсприятливішими умовами формування середнього класу та найвищим рівнем якості життя. Окрему групу формують Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Одеська, Харківська та Львівська області, які мають більшість ознак полюсів-лідерів. Решту регіонів слід розглядати як периферію з різним рівнем прояву ознак відставання. При цьому соціально-просторова поляризація характеризується тим, що максимальний негативний рівень прояву окремих викликів у Києві є мінімальний для ряду регіонів глибокої периферії.

Внаслідок зростання поляризації населення України за доходами в 1990-х роках виділяються регіони припливу висококваліфікованих працівників, креативного класу, що сприяло їхньому подальшому розвитку, та регіони відпливу вищеназваних категорій, що призвело до посилення в них соціальних загроз.

Соціально-просторова поляризація в Україні зумовлює відтік населення не лише з периферії до полюсів, а й з периферії та полюсів України до інших країн Європи (в тому числі до периферійних регіонів). Це стосується насамперед висококваліфікованих фахівців та молоді.

Взаємонакладання викликів економічних трансформацій, демографічних змін та проявів суспільно-просторової поляризації зумовлює диференціацію регіонів за рівнем соціально-економічної стійкості та соціально-економічної вразливості. В Україні можна ідентифікувати таку модель суспільно-просторової поляризації: міжрегіональні (головні ареали соціально-економічної стійкості) та регіональні ядра людської діяльності, які формують сучасний просторовий каркас території України; окремі локальні ядра зі сприятливими умовами для соціально-економічної стійкості, з одного боку, та значні периферійні території в межах просторового каркасу регіонів (внутрішня периферія) та за його межами (зовнішня периферія), що характеризуються суттєвою соціально-економічною вразливістю.

Оптимізація просторової організації суспільства в Україні має ґрунтуватися на формуванні збалансованої за ієрархічним принципом мережі полюсів зростання, здатної стимулювати та підтримувати соціально-економічний розвиток територіальних таксонів усіх рівнів – від локального до загальнонаціонального. Оптимізація просторової організації суспільства має здійснюватися не лише шляхом збільшення кількості динамічних елементів, а й за рахунок поліпшення їхніх якісних характеристик. Це стосується передусім таких аспектів:

– набуття полюсами розвитку міжрегіонального (а в окремих випадках – і регіонального рівня) метрополітарних ознак – особливо важливих для суспільного розвитку функцій, реалізація яких виходить за межі держави та забезпечує її взаємодію з глобальною економічною системою;

– посилення фактора інноваційної діяльності у формуванні полюсів соціально-економічного розвитку, особливо регіонального, міжрайонного, а в окремих випадках – і районного рівнів. Світовий досвід засвідчує, що процес продукування та впровадження технологічних інновацій характеризується високим пропульсивним потенціалом, який забезпечує формування не лише окремих полюсів, а й цілих ареалів розвитку.

– активізація використання місцевих умов та ресурсів для формування локальних та районних полюсів соціально-економічного розвитку. Пропульсивний ефект при цьому має забезпечуватися завдяки формуванню економічних кластерів, що розвиваються на основі перероблення певних видів сировини чи виробництва окремих видів продукції, надання послуг та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Барановський М. О.* Демографічні та розселенські зміни у розвитку сільських територій України / М. О. Барановський // Економічна та соціальна географія. – 2011. – Вип. 62. – С. 65 – 73.

2. *Барановський М. О.* Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України: Монографія / М. О. Барановський. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2009. – 396 с.

3. *Барановський М. О.* Регіональні аспекти бідності населення України / М. О. Барановський // Наук. вісн. Волин. нац. ун-у ім. Лесі Українки. Серія: Географ. науки. – 2012. – № 9 (234). – С. 70 – 76.

4. *Барановский Н. А.* Поляризация пространственного развития Украины: глубина, причины, следствия, пути преодоления / Н. А. Барановский; [под ред. Эльжбеты Милош] // Национальная и региональная экономика: текущие научные проблемы Восточной Европы: Монография. – Lublin: Politechnika Lubelska, 2013. – С. 48 – 61.

5. *Гладкий О. В.* Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: Монографія / О. В. Гладкий [За ред. С. І. Іщука]. – К.: ВГЛ «Обрії», 2008. – 360 с.

6. *Горленко И. А., Руденко Л. Г. и др.* Проблемы комплексного развития территории: Монография / И. А. Горленко, Л. Г. Руденко и др. – К.: Наук. думка, 1994. – 294 с.

7. *Грицай О. В.* Центр и периферия в региональном развитии: Монография / О. В. Грицай, Г. В. Иоффе, А. И. Трейвиш. – М.: Наука, 1991. – 168 с.

8. *Гукалова І. В.* Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація : Монографія / І. В. Гукалова [Відп. ред. Л. Г. Руденко]. – К., 2009. – 347 с.

9. *Демографічні* чинники бідності: Монографія / За ред. Е. М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2009. – 184 с.

10. *Денисенко О. О.* Процеси метрополізації: світогосподарський аспект: Монографія / О. О. Денисенко. – Київ: Інститут географії НАН України, 2012. – 193 с.

11. *Дністрянський М. С.* Демографічна криза в Україні: об'єктивні історико-географічні передумови та суб'єктивні геополітичні інтерпретації / М. С. Дністрянський // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: Географ. науки. – 2012. – № 9 (234). – С. 76 – 81.

12. *Доценко А. І.* Сільське розселення в Україні: динаміка та структура: Монографія / А. І. Доценко. – К.: Фенікс, 2010. – 288 с.

13. *Зубаревич Н. В.* Мифы и реалии пространственного неравенства / Н. В. Зубаревич // Социально-экономическая география: традиции и современность [Под ред. А.И. Шкириной, В.Е. Шувалова]. – М. – Смоленск: Ойкумена, 2009. – С. 268 – 292.

14. *Зубаревич Н. В.* Регионы России: неравенство, кризис, модернизация / Н. В. Зубаревич. – М.: Независимый институт социальной политики, 2010. – 160 с.

15. *Курило І. О.* Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації: Монографія / І. О. Курило. – К.: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2006. – 472 с.

16. *Лібанова Е. М.* Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: Монографія / Е. М. Лібанова. – К.: Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана», Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 328 с.

17. *Людський* розвиток регіонів України: аналіз та прогноз: Монографія / За ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демогр. та соц. досл. НАН України, 2007. – 367 с.

18. *Малиновська О. А*. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування: Аналітична доповідь / О. А. Малиновська. – К.: НІСД, 2011. – 40 с.

19. *Мезенцев К. В*. Взаимодействие социальных процессов на рынке труда Украины / К. В. Мезенцев, Н. И. Мезенцева // Стратегия экономического, политического, социокультурного развития регионов в условиях глобализации: Материалы междунар. науч.-практ. конф. – Березники, 2012. – С. 30 – 32.

20. *Мезенцев К. В.* Зовнішні трудові міграції в контексті зайнятості на ринку праці України / К. В. Мезенцев, Н. І. Мезенцева // Вісник Київського університету. Географія. – 2010. – Вип. 57. – С. 8 – 10.

21. *Мезенцев К. В*. Міграційні аспекти розвитку урбанізованих регіонів України / К. В. Мезенцев, І. Браде, Н. І. Мезенцева // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2011. – С. 205 – 211.

22. *Мезенцев К. В.* Суспільно-географічний аналіз трудової міграції сільського населення Хмельницької області / К. В. Мезенцев, В. С. Сайчук, Л. М. Чуб // Економічна та соціальна географія. – 2010. – Вип. 60. – С. 85 – 95.

23. *Мезенцев К. В.* Трансформація процесів економічного розвитку Сумської області / К. В. Мезенцев, Є. В. Яковенко // Економічна та соціальна географія. – 2012. – Вип. 1 (64). – С. 189 – 196.

24. *Мезенцев К. В.* Урбанізовані території України: причини та наслідки трансформації у пострадянський період / К. В. Мезенцев, Н. І. Мезенцева // Соціально-географічні виклики у Східно-Центральній Європі на початку XXI століття: Зб. матеріалів міжнар. наук. географ. конф. – Берегове, 2012. – Т. 1. –

С. 310 – 317.

25. *Мезенцев К.В.* Регіональний розвиток: чинники нерівномірності та формування периферії / К. В. Мезенцев // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: Географ. науки. – 2012. – № 9 (234). – С. 20 – 26.

26. *Мезенцев К.В.* Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія / К. В. Мезенцев. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – 253 с.

27. *Мезенцева Н. І.* Оцінка продовольчої доступності у регіонах України / Н. І. Мезенцева // Вісн. Київ. ун-ту. Географія. – 2008. – Вип. 55. – С. 30 – 33.

28. *Мезенцева Н. І.* Типізація регіонів України за загрозами соціальної безпеки / Н. І. Мезенцева, О. О. Штельмах // Вісн. Київ. ун-ту. Географія. – 2006. – Вип. 53. – С. 19 – 20.

29. *Мезенцева Н. И.* Социальная безопасность регионов: индикаторы и проблемы социального развития / Н. И. Мезенцева // Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития: Материалы междун. конф. – Ростов н/Д: Изд-во ВОЮФУ, 2010. – С. 387 – 390.

30. *Мезенцева Н. І.* Вплив ринку праці на демографічну ситуацію, міграції та розселення населення регіону / Н. І. Мезенцева, І. О. Мостова // Економічна та соціальна географія. – 2011. – Вип. 63. – С. 85 – 91.

31. *Мезенцева Н. І.* Гендер і географія в Україні: Монографія / Н. І. Мезенцева, О. О. Кривець. – К.: Ніка-Центр, 2013. – 194 с.

32. *Мезенцева Н. І.* Депопуляція населення Кіровоградської області: сучасний стан та наслідки / Н. І. Мезенцева, І. О. Мостова // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2013. – С. 133 – 138.

33. *Мезенцева Н. І.* Економічна та соціальна географія України: Навчально-методичний посібник / Н. І. Мезенцева, К. В. Мезенцев. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. – 239 с.

34. *Мезенцева Н. І.* Інвестиційна діяльність в агропродовольчому виробництві України: регіональні аспекти: Монографія / Н. І. Мезенцева, І. М. Мороз. – К.: ВГЛ «Обрії», 2011. – 163 с.

35. *Мезенцева Н. І.* Регіональна соціальна безпека в Україні / Н. І. Мезенцева, К. В. Мезенцев // Економічна та соціальна географія. – 2001. – Вип. 51. – С. 121 – 128.

36. *Мезенцева Н. І.* Регіональний аналіз добробуту населення України / Н. І. Мезенцева, О. О. Штельмах // Вісн. Київ. ун-ту. Географія. – 2006. – Вип. 52. – С. 27 – 29.

37. *Мезенцева Н. І.* Регіональні аспекти поширення бідності в Україні / Н. І. Мезенцева, В. О. Мельничук // Часопис соціально-економічної географії. – 2012. – Вип. 13 (2). – С. 91 – 96.

38. *Мезенцева Н. І.* Смертність населення України: динаміка, чинники та регіональні відміни / Н. І. Мезенцева, Т. В. Анталовська, Г. М. Майборода,

В. О. Мельничук, О. В. Номер, О. С. Побережна // Економічна та соціальна географія. – 2011. – Вип. 62. – С. 97 – 105.

38. *Мезенцева Н. І.* Соціальні негаразди в регіонах України: географія та передумови поширення / Н. І. Мезенцева, Ю. В. Марченко // Економічна та соціальна географія. – 2011. – Вип. 61. – С. 173 – 178.

40. *Мезенцева Н. І.* Суспільно-географічний аналіз ринку праці в Україні / Н. І. Мезенцева // Вісн. Київ. ун-ту. Географія. – 2005. – Вип. 51. – С. 32 – 34.

41. *Мезенцева Н. І.* Суспільно-географічні аспекти соціальної безпеки регіонів України / Н. І. Мезенцева // Географія в інформаційному суспільстві: Зб. наук. праць. – К.: ВГЛ «Обрії», 2008. – Т. 2. – С. 108 – 110.

42. *Мезенцева Н. І.* Суспільно-географічні дослідження формування середнього класу в Україні / Н. І. Мезенцева, О. М. Гнатюк, В. М. Андріянова, Г. М. Плаксієнко // Економічна та соціальна географія. – 2011. – Вип. 62. – С. 69 – 177.

43. *Мезенцева Н. І.* Територіальні особливості розміщення торговельно-розважальних центрів в Україні / Н. І. Мезенцева, Т. Л. Бура // Регіон-2012: стратегія оптимального розвитку: Матеріали наук.-практ. конф. – Харків, 2012. – С. 39 – 42.

44. *Мезенцева Н. І.* Фермерські господарства в Україні: суспільно-географічні аспекти розміщення та розвитку / Н. І. Мезенцева, К. В. Мезенцев // Географія. Економіка. Екологія. Туризм: регіональні студії. – 2009. – Вип. 3. – С. 93 – 101.

45. *Мельник І. Г.* Суспільно-географічні аспекти старіння населення в Україні / І. Г. Мельник // Економічна та соціальна географія. – 2011. – Вип. 62. – С. 73 – 84.

46. *Немец Л.Н.* Устойчивое развитие: социально-географические аспекты: Монографія / Л. Н. Немец. – Харьков: Факт, 2003. – 383 с.

47. *Олійник Я. Б.* Соціальний розвиток села і територій сільського типу: Навч. посібник / Я. Б. Олійник, А. В.Степаненко. – К.: ВГЛ «Обрії», 2003. – 128 с.

48. *Олійник Я. Б.* Економічна та соціальна географія: сучасний стан та перспективи розвитку / Я. Б. Олійник, А. В.Степаненко. – К: ВГЛ «Обрії», 2009. – 63 с.

49. *Пилипенко І. О.* Методи та прийоми розподілу геопростору за ознаками «центр-периферія» / І. О. Пилипенко // Економічна та соціальна географія. – 2010. – Вип. 60. – С. 29 – 37.

50. *Підгрушний Г. П.* Особливості стадійно-еволюційного розвитку регіонів України в контексті світових тенденцій / Г. П. Підгрушний. – К. : Інститут географії НАН України, 2009. – 17 с.

51. *Підгрушний Г. П.* Промисловість і регіональний розвиток України: Монографія / Г. П. Підгрушний. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.

52. *Підгрушний Г. П.* Територіальна організація суспільства: сучасні підходи до розуміння категорії та її практичне значення / Г. П. Підгрушний // Укр. геогр. журн. – 2010. – № 2. – С. 40 – 44.

53. *Підгрушний Г. П.* Значення полюсів соціально-економічного розвитку у вдосконаленні територіальної організації суспільства / Г. П. Підгрушний // Укр. геогр. журн. – 2013. – № 4. – С. 40 – 47.

54. *Підгрушний Г. П.* Полюси соціально-економічного зростання як засіб реалізації регіональної політики держави / Г. П. Підгрушний // Україна: географія цілей та можливостей: Зб. наук. праць. – К.: ФОП «Лисенко М. М.», 2013. – Т. 2. – С. 208 – 210.

55. *Підгрушний Г. П.* Трансформаційні процеси в економіці України: галузевий та регіональний аспекти / Г. П. Підгрушний // Географічна наука і практика: виклики епохи: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 130-річчю географії у Львів. ун-ті. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – Т. 1. – С. 195 – 198.

56. *Підгрушний Г. П.* Визначення впливу Києва на прилеглу території в контексті завдань територіального планування / Г. П. Підгрушний, О. О. Денисенко // Досвід та перспективи розвитку міст України. Проблеми перспективного розвитку м. Києва: Зб. наук. праць. – Вип. 23. – К.: ДП УДНДІПМ «ДІПРОМІСТО» ім. Ю.М. Білоконя, 2013. – С. 85 – 101.

57. *Підгрушний Г. П.* Київ та прилегла територія в системі центро-переферійної взаємодії / Г. П. Підгрушний, О. О. Денисенко // Укр. геогр. журн. – 2013. – № 1. – С. 27 – 35.

58. *Пістун М. Д.* Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект: Монографія / М. Д. Пістун, К. В. Мезенцев, В. О. Тьорло. – К: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 130 с.

59. *Родоман Б. Б.* Уроки географии / Б. Б. Родоман // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 36 – 48.

60. *Родоман Б. Б.* Поляризованная биосфера : Сб. статей / Б. Б. Родоман. – Смоленск: Ойкумена, 2002. – 336 с.

61. *Руденко Л. Г.* Столична область і Київ у регіональному вимірі / Л. Г. Руденко, Г. П. Підгрушний // Укр. геогр. журн. – 2001. – №2. – С. 37 – 41.

62. *Руденко Л. Г.* Старопромислові регіони України: пошук стратегії збалансованого розвитку / Л. Г. Руденко, Г. П. Підгрушний, І. В. Гукалова // Укр. геогр. журн. – 2002. – № 2. – С. 4 – 13.

63. *Смаль В. В.* Трансформація господарства постіндустріальних країн: наукові засади суспільно-географічного дослідження: Монографія / В. В. Смаль. – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2011. – 370 с.

64. *Територіальна* структура господарства і розселення населення в Україні / За ред. В. П. Нагірної. – К.: Академія праці і соціальних відносин ФПУ, 2010. – 280 с.

65. *Топчієв О. Г.* Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навч. посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.

66. *Трансформація* структури господарства України: регіональний аспект / За ред. Г. В. Балабанова, В. П. Нагірної, О. М. Нижник. – К.: Міленіум, 2003. – 404 с.

67. *Україна* на шляху до соціального залучення: Національна доповідь про людський розвиток. – К., 2011. – 128 с.

68. *Україна*. Міграційний профіль. – К., 2013. – 98 с.

69. *Шаблій О. І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії: Монографія / О. І. Шаблій. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2001. – 744 с.

70. *Druzhinin A.* Transformación espacial socio-económica en la Gran Ciudad: Tendencias globales y la specificida local (Por ejemlo, Rusia y Ucrania) / A. Druzhinin, K. Mezentsev // Boletín de GÆA. Sociedad Argentina de Estudios Geográficos. – 2013. – № 131. – P. 45 – 60.

71. *Friedman J.* Regional development policy / J. Friedman. – Cambridge: MIT Press, 1966. – 189 p.

72. *Harvey D.* A brief history of neoliberalism / D. Harvey. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 254 p.

73. *Harvey D*. Spaces of neoliberalization: towards a theory of uneven geographical development / D. Harvey. Hettner-Lectures 2004. – Vol. 8. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 2005. – 132 p.

74. *Hirschman A*. The strategy of economic development / A. Hirschman. – New Haven, 1958. – 217 p.

75. *Myrdal G.* Economic theory and under-developed regions / G. Myrdal. – London,1957 – 167 p.

76. *Perroux F*. Note sur les notion de pole de croissance / F. Perroux // Economie Appliquee. – 1955 – 7 (1–2). – P. 307 – 320.

77. *Perroux F.* Note sur la ville consideree comme pole de developpement et comme foyer du progress / F. Perroux // Revue Tiers-Monde. – 1967. – T. 8. № 32. – P. 1147 – 1158

78. *Pidgrushnyi G.* Transformation of the spatial organization of the industrial production of Ukraine in post-soviet period / G. Pidgrushnyi // Kyiv Geographical Almanac. – Vol. 8. – Kyiv, 2013. – P. 14 – 19.

79. *Smith N*. Uneven development. Nature, capital and the production of space / N. Smith. – Oxford: Basil Blackwell, 1990. – 219 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

МЕЗЕНЦЕВ Костянтин Володимирович – доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор кафедри соціально-економічної географії та регіонознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Голова Київського відділу Українського географічного товариства. Радник Голови Державного агентства України з туризму та курортів.

Народився у місті Черкаси. Закінчив географічний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кандидатська дисертація «Моделювання суспільно-географічних процесів в сільському адміністративному районі» (1997 р.), докторська дисертація «Суспільно-географічне прогнозування: теорія, методологія, практика» (2006 р.).

Автор 170 наукових праць з питань методології суспільно-географічних досліджень, регіонального розвитку, трансформації урбанізованих регіонів України, перцепційної географії, географії релігії.

Монографії та навчальні посібники: одноосібні – «Регіональне прогнозування соціально-економічного розвитку» (Київ, 2004), «Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку» (Київ, 2005), у співавторстві – «Географія релігій» (Київ, 1998, 1999), «Суспільно-географічне районування України» (Київ, 2000), «Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект» (Київ, 2004), «Суспільно-географічні основи регіонального природокористування» (Київ, 2006), «Економічна і соціальна географія України» (Київ, 2010), «Туризм і рекреація в Харківській області: просторовий аналіз та соціальні пріоритети» (Харків, 2012) та ін.

Адреса для листування: geokyiv@gmail.com

ПІДГРУШНИЙ Григорій Петрович – доктор географічних наук, завідувач відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України, професор кафедри містобудування Київського національного університету будівництва та архітектури та кафедри економічної та соціальної географії Київського національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Член вченої ради Українського географічного товариства.

Народився в селищі Вільшана на Черкащині. Закінчив з відзнакою Київський національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.

Кандидатська дисертація «Машинобудування в обласному виробничому комплексі (економіко-географічне дослідження на прикладі Вінницької області Української РСР)» (1990 р.), докторська дисертація «Промисловість і регіональний розвиток України (теорія та практика суспільно-географічного дослідження)» (2007 р.).

Автор понад 200 наукових праць з проблем просторової організації суспільства, стадійно-еволюційного розвитку регіонів та міст, формування полюсів соціально-економічного зростання тощо.

Брав участь у розробленні Генеральної схеми планування території України (2002 р.) та Республіки Казахстан (2013 р.). Розробки та результати його досліджень увійшли до схем планування територій багатьох регіонів держави та генеральних планів міст України.

Розроблені Г. П. Підгрушним тематичні карти увійшли до Національного атласу України та низки тематичних атласів.

Монографії: одноосібна – «Промисловість і регіональний розвиток України» (Київ, 2009); у співавторстві – «Проблеми комплексного розвитку території» (Київ, 1994), «Трансформація структури господарства України: регіональний аспект» (Київ, 2003), «Територіальна структура господарства і розселення населення» (Київ, 2010), «Інтегральний потенціал території – теоретичні та практичні аспекти дослідження» (Київ, 2012) та ін.

Адреса для листування: pidgrush@meta.ua

МЕЗЕНЦЕВА Наталія Іванівна – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Народилася в селищі Димер на Київщині. Закінчила географічний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кандидатська дисертація «Територіальна організація і комплексно-пропорційний розвиток агропромислового комбінату» (1993 р.).

Автор понад 130 наукових праць, присвячених географічним дослідженням гендерних співвідношень, ринку праці, захворюваності населення, продовольчої та соціальної безпеки регіонів.

Монографії та навчальні посібники у співавторстві: «Географія агропромислових комплексів» (Київ, 1997), «Суспільно-географічне районування України» (Київ, 2000), «Суспільно-географічні основи регіонального природокористування» (Київ, 2006), «Економічна і соціальна географія України» (Київ, 2010), «Інвестиційна діяльність в агропродовольчому виробництві України: регіональні аспекти» (Київ, 2011), «Гендер і географія в Україні» (Київ, 2013) та ін.

Адреса для листування: provotarnat@ukr.net

Київський відділ Українського географічного товариства

Українське географічне товариство (УГТ) – це громадська наукова неприбуткова організація, що створена з метою сприяння розвитку, підвищенню ефективності та координації географічних досліджень, використанню їх досягнень для вирішення проблем соціально-економічного розвитку, оптимізації взаємодії суспільства і природи, геоекологічному вихованню населення, а також пропаганди географічних знань, сприяння розвитку інтересу до географії серед молоді. УГТ об'єднує вчених, учителів, викладачів, працівників пошукових, дослідницьких, проектних, природоохоронних установ, органів державної влади, студентів. Складається з регіональних відділів та галузевих комісій.

Київський відділ – найстаріший в Українському географічному товаристві, веде свій відлік від створеного 1873 року в Києві Південно-Західного відділу Імператорського Руського географічного товариства.

Головні фокуси діяльності Київського відділу в останні роки спрямовані на проведення географо-краєзнавчих досліджень (зокрема, започатковано серію видань «Рідні місця українців»), проведення географічних експедицій (зокрема, «Крайніми точками України», «У пошуках транскордонної агломерації»), сприяння організації та вдосконаленню викладання географічних дисциплін в системі освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, впорядкування географічної термінології, відзначення ювілеїв видатних постатей (П. Чубинського, М. Миклухо-Маклая), внесення пропозицій до органів державної влади та місцевого самоврядування щодо розвитку географічної науки і освіти, регіональної політики та адміністративної реформи, розвитку туризму і курортів та ін.

Друкованим органом Київського відділу Українського географічного товариства є «Київський географічний щорічник».

Сайт Київського відділу: www.geokyiv.org

РЕЗЮМЕ

Общественно-пространственная поляризация в Украине в целом и в отдельных регионах имеет свои особенности проявления. Острота социальной уязвимости и социальной устойчивости существенно различаются в разных регионах и разных типах населенных пунктов Украины (в сельской местности, малых и больших городах) вследствие истории заселения и освоения территории, геополитических интересов, дифференциации уровней социально-экономического развития, национального состава.

На уровень социальной уязвимости и устойчивости в Украине, прежде всего, влияют организационно-правовые предпосылки, к которым относятся социальное законодательство, социальные гарантии, деятельность управленческих структур государственного и регионального уровней. На региональном уровне они больше зависят от социально-экономических (трансформационные процессы в экономике, сокращение производства, уровень урбанизации региона и др.) и демографических факторов, которые характеризуются значительными региональными различиями и неоднозначностью влияния. Так, в урбанизированных регионах выше официальные показатели доходов населения, а распространение социальных проблем иногда достигает критически неблагоприятного уровня.

Региональное социально-экономическое развитие государства характеризуется неравномерностью и обусловлено различиями в воздействии определяющих факторов (от обеспеченности природными ресурсами до эффективности управленческих стратегий). Как следствие, неотъемлемыми составляющими процесса регионального развития являются как формирование ядер концентрации человеческой деятельности, так и формирование периферийных территорий.

Результатом неравномерного развития является общественно-пространственная поляризация, которая имеет как положительные, так и отрицательные аспекты. С одной стороны, может усиливаться разрыв между полюсом и периферией с точки зрения экономических

и социальных индикаторов. С другой, полюса могут выступать центрами, из которых на окружающую территорию распространяется оживление экономического развития и улучшение условий жизни. В Украине на всех пространственных уровнях в настоящее время преобладает отрицательное проявление общественно-пространственной поляризации. Решение проблемы уменьшения диспропорций в региональном развитии Украины должно быть связано с формированием пространственно сбалансированной сети полюсов социально-экономического развития различного иерархического уровня, что реально означает внедрение полицентрической модели регионального развития страны. По своей сути концепция полицентризма в региональном развитии и идея оптимизации пространственной организации общества на основе формирования сбалансированной системы полюсов социально-экономического развития корреспондируются между собой, дополняют и развивают одна другую.

Экономические трансформации в Украине в пространственном контексте, прежде всего, связаны с изменением концентрации и специализации промышленного и сельскохозяйственного производства и объектов сферы услуг. Если в советское время размещение промышленных мощностей отдельных отраслей (машиностроения, легкой и пищевой промышленности) и учреждений сферы услуг было более равномерным, то в постсоветский период наблюдается рост их концентрации в отдельных городах и ареалах и упадок на остальной территории. Аграрная реформа в Украине привела к исчезновению бывших коллективных форм сельскохозяйственного производства, но взамен не обеспечила надежных предпосылок для развития малого агробизнеса в сельской местности.

Экономические трансформации 90-х годов XX века отрицательно сказались на всех сферах жизни в Украине. В региональном аспекте это проявилось в усилении поляризации пространства и формировании депрессивных территорий. Следствием экономических трансформаций в аспекте трудоустройства населения стала неформальная занятость. Главными вызовами экономических трансформаций в Украине являются потеря рабочих мест, снижение доходов населения

(особенно в периферийных регионах) и, как следствие, значительные объемы внешней трудовой миграции.

Демографические изменения в Украине отражаются через тренды рождаемости, смертности и естественного сокращения/прироста населения, с одной стороны, и возрастной структуры населения – с другой. Важнейшими вызовами становятся пространственная дифференциация сокращения и концентрации населения, процессы исчезновения сельских населенных пунктов, сокращение численности населения большинства городских поселений, угрожающие масштабы старения населения.

Отдельные аспекты экономических и демографических вызовов и усиление общественно-пространственного неравенства начали проявляться в Украине еще с 1970-х годов. Поэтому их следует рассматривать с точки зрения более глубокой ретроспективы. Одновременно в связи с постсоветскими трансформациями они существенно обострились, подтверждая теорию неравномерного развития в условиях рыночной экономики.

Следствием экономических трансформаций и демографических изменений в Украине является усиление общественно-пространственной поляризации, которая проявляется, прежде всего, в социальном отторжении от сферы культуры, образования, медицинского обслуживания, информационно-коммуникационной сферы беднейших слоев населения, распространении бедности. Одновременно, население с наиболее высокими доходами ориентируется на образовательные, медицинские, культурные услуги за пределами страны. Средний класс в Украине недостаточно сформирован, что обуславливает низкий уровень социальной устойчивости регионов. При этом уровни социального отторжения имеют существенную региональную дифференциацию. В процессе общественно-пространственной поляризации происходят изменения в уровнях социального неравенства, социального разрыва. В Украине общественно-пространственная поляризация наиболее четко проявляется по таким направлениям: урбанизированная территория и сельская местность; столица и остальные регионы; между регионами; большие, малые города и сельские поселения.

Анализ разрывов в индикаторах вызовов экономических трансформаций свидетельствует о том, что минимальные их угрозы

характерны для столицы, а также регионов, находящихся на стадии высокоиндустриального развития (Днепропетровской, Донецкой, Запорожской и Харьковской областей), а самые существенные – для регионов находящихся на стадии низкоиндустриального развития (Волынской, Закарпатской, Ивано-Франковской, Ривненской, Тернопольской, Хмельницкой и Черновицкой областей). Что касается остроты вызовов демографических изменений, то наименьшие угрозы характерны для столицы, а также Волынской, Закарпатской, Ивано-Франковской и Ривненской областей, а максимальные – для Кировоградской, Полтавской, Сумской, Черкасской, Черниговской, Донецкой и Луганской областей. То есть полюсом положительных экономических и демографических изменений является столица Киев. В то же время регионы с существенными вызовами экономических трансформаций характеризуются минимальными угрозами вызовов демографического характера.

Как следствие, формируются полюса: регионы-лидеры, где наблюдаются положительные последствия экономических трансформаций и демографических изменений, и периферия – регионы, отстающие в развитии. Город Киев по всем составляющим, бесспорно, является полюсом-лидером с минимальным уровнем социального отторжения, распространения бедности, благоприятными условиями формирования среднего класса и наиболее высоким уровнем качества жизни. Отдельную группу формируют Днепропетровская, Запорожская, Киевская, Одесская, Харьковская и Львовская области, которые имеют большинство признаков полюсов-лидеров. Остальные регионы следует рассматривать как периферию с разным уровнем проявления признаков отставания. При этом общественно-пространственная поляризация характеризуется тем, что максимальный отрицательный уровень проявления отдельных вызовов в Киеве является минимальным для ряда регионов глубокой периферии.

В результате усиления общественно-пространственной поляризации населения Украины выделяются регионы притока высококвалифицированных кадров, креативного класса, что способствует их дальнейшему развитию, и регионы оттока вышеназванных категорий, что приводит к усилению в них

социальных угроз.

Общественно-пространственная поляризация в Украине обусловливает отток населения не только с периферии к полюсам, но и с периферии и полюсов Украины в другие страны Европы (в том числе в периферийные регионы). Это касается, прежде всего, высококвалифицированных специалистов и молодежи.

Взаимоналожение вызовов экономических трансформаций, демографических изменений и проявлений общественно-пространственной поляризации приводит к дифференциации регионов по уровню социально-экономической устойчивости и социально-экономической уязвимости. В Украине можно идентифицировать такую модель общественно-пространственной поляризации: межрегиональные (главные ареалы социально-экономической устойчивости) и региональные ядра человеческой деятельности, которые формируют современный пространственный каркас территории Украины, отдельные локальные ядра с благоприятными условиями для социально-экономической устойчивости, с одной стороны, и значительные периферийные территории в пределах пространственного каркаса регионов (внутренняя периферия) и за его пределами (внешняя периферия), характеризующиеся существенной социально-экономической уязвимостью.

Оптимизация пространственной организации общества в Украине должна основываться на формировании сбалансированной по иерархическому принципу сети полюсов роста, способной стимулировать и поддерживать социально-экономическое развитие территориальных таксонов всех уровней – от локального до общенационального. Оптимизация пространственной организации общества должна осуществляться не только путем увеличения количества динамических элементов, но и за счет улучшения их качественных характеристик. Это, прежде всего, касается таких аспектов:

– приобретение полюсами развития межрегионального (а в отдельных случаях и регионального) уровня метрополитарных признаков – особенно важных для общественного развития функций, реализация которых выходит за пределы государства и обеспечивает его взаимодействие с глобальной экономической

системой;

– усиление фактора инновационной деятельности в формировании полюсов социально-экономического развития, особенно регионального, межрайонного, а в отдельных случаях и районного уровней. Мировой опыт свидетельствует, что процесс производства и внедрения технологических инноваций характеризуется высоким пропульсивным потенциалом, который обеспечивает формирование не только отдельных полюсов, а целых ареалов развития;

– активизация использования местных условий и ресурсов для формирования локальных и районных полюсов социально-экономического развития. Пропульсивный эффект при этом должен обеспечиваться благодаря формированию экономических кластеров.

Обычно для анализа регионального развития используются статистические оценки, предусматривающие определение уровней социально-экономического развития регионов на основе априорно выбранной совокупности статистических показателей. Поэтому фактически без внимания остаются субъективные, перцепционные характеристики регионов, которые через механизм человеческого поведения в определенной степени влияют на дальнейшее развитие регионов, привлекая или отталкивая население, капитал, инновации. Таким образом, наряду со статистическим анализом не менее важным является анализ образов и перцепционных стереотипов регионов.

SUMMARY

Socio-spatial polarization has got its own peculiarities both in Ukraine and in regions. Social vulnerability and social stability are significantly different in various regions and in various kinds of settlements (in rural areas, small towns and urban regions) due to the history of settling and colonization, unequal socio-economic development, geopolitical issues, and ethnic composition.

An impact on the level of social vulnerability and stability have primarily organizational and legal prerequisites, which include social legislation, social security and activities of state and regional administrative institutions. On the regional level these prerequisites depend on socio-economic (transformations in economy, cutbacks in production, level of region's urbanization, etc.) and demographic factors, which are characterized by significant regional differences and variability of influence. Thus, in urbanized regions, official rate of income is higher, but social problems could reaches to the critically unfavorable level.

Regional socio-economic development of the country is uneven due to the differences in the impact of determining factors (from the availability of natural resources to the effectiveness of management strategies). As a consequence, integral components of the regional development are simultaneous formation of the cores of human activity and the periphery areas.

Socio-spatial polarization, as the result of uneven development, has both positive and negative aspects. On the one hand, in terms of economic and social indicators the gap between pole and periphery may increase. On the other hand, poles may act as centers, which would spread revival of economic development and improvement of living conditions on the surrounding areas. Nowadays, negative display of socio-spatial polarization prevails on all spatial levels of Ukraine. Solution of the problem of disproportions' reduction in regional development of Ukraine should be connected with formation of spatially balanced network of poles of socio-economic development of different hierarchical level which, in fact, means an introduction of polycentric model of the country's regional development. Inherently, the concept of

polycentrism in regional development and idea of optimization of spatial organization of society based on formation of balanced system of poles of socio-economic development correspond with each other, supplement and develop each other.

The spatial context of economic transformations in Ukraine is primarily related to the changes in the concentration and specialization of industrial, agricultural and service facilities. If in Soviet era the distribution of service facilities and of industrial facilities of some sectors (such as engineering, textile and food industries) was more uniform, in post-Soviet period there is the increasing concentration in certain cities and areas and the decline elsewhere. Agrarian reform in Ukraine had led to disappearance of collective farms, providing instead no reliable conditions to develop small agribusiness in rural areas.

The economic transformations of the 1990s have had negative impact in all spheres of life in Ukraine. In regional terms, it is manifested in the strengthening spatial polarization and in the depressed areas. Main challenges of economic transformations in Ukraine are job loss, low incomes (especially in peripheral areas) and, as a result, by significant amounts of labor emigration. Relatively low official unemployment rate does not correspond to the actual situation on the labor market due to unregistered (informal) employment, hidden unemployment (part-time workers) and labor emigration.

Demographic changes in Ukraine are reflected through the trends of birth and death rate, natural decrease/increase of population on the one hand, and the age structure of population on the other. Demographic changes in Ukraine are challenged mainly by depopulation of rural and most of urban areas, by threatening scales of ageing.

Economic and demographic challenges and the strong socio-spatial inequality appeared in Ukraine since 1970s. Therefore, they should be viewed in terms of a deeper retrospective analysis. They are aggravated significantly by post-Soviet transformations, confirming the theory of uneven development in market economy.

The socio-spatial polarization as a consequence of economic transformations and demographic changes is manifested mainly in poverty and social exclusion of the poorest segments of population from healthcare, education, mass culture, IT and media. At the same time, the population with the highest incomes focuses on education, health and

cultural services abroad. The middle class in Ukraine is not formed, which is resulting in a low level of social stability. At the same time, levels of social exclusion have substantial regional differentiation. Socio-spatial polarization affects changes in the levels of social inequality and social gap. In Ukraine socio-spatial polarization is clearly manifested in the following dimensions: urban and rural areas; the capital city and the rest of the regions; among regions; cities, towns and rural settlements. The largest access gap in social services is between capital city and large cities residents (especially regional centers) on one hand, and the peripheral areas (rural, small towns) on the other.

Analysis of the indicators of economic transformation challenges testified that the lowest level of threats is in the capital city of Kyiv and developed industrial regions of Dnipropetrovsk, Donetsk, Zaporizhia and Kharkiv. The highest level is in underdeveloped industrial regions of Volyn, Transcarpathian, Ivano-Frankivsk, Rivne, Ternopil, Khmelnytsky and Chernivtsi. The lowest level of the demographic threats is in the city of Kyiv, Volyn, Transcarpathian, Ivano-Frankivsk and Rivne regions. The highest level is in Kirovograd, Poltava, Sumy, Cherkasy, Chernihiv, Donetsk and Luhansk regions. In other words, the pole of positive economic and demographic changes is formed only in the capital city of Kyiv. At the same time, the regions with the most significant challenges to economic transformation have minimal threats of demographic challenges.

As a result, the poles (leading regions) emerge, where the positive effect of economic transformation and demographic changes is present, while large areas are converted into the periphery (lagging regions). Undoubtedly, the city of Kyiv is the leading pole with a minimum level of social exclusion, minimum poverty, with the most favorable preconditions for the middle class formation, and the highest quality of life. Dnipropetrovsk, Zaporizhia, Kyiv, Odesa, Kharkiv and Lviv regions have most of leading pole's traits. The rest of the regions should be considered as periphery with different levels of lagging. At the same time, the maximal values of some indicators of challenges in Kyiv are minimal for backward periphery. That is the sign of socio-spatial polarization too.

Emerging disparity of household incomes made highly qualified workers flow to some regions, what additionally contributed to further

development of the creative class there and caused deterioration of outflow regions. Socio-spatial polarization in Ukraine leads to outflow from periphery to the poles and from Ukraine to abroad (including foreign periphery). It concerns primarily high skilled workers and youth.

Overlapped challenges of economic transformation, demographic change and socio-spatial polarization lead to differentiation of regions in terms of socio-economic stability and socio-economic vulnerability. There is the following pattern of socio-spatial polarization in Ukraine: inter-regional (main areas of socio-economic stability) and regional cores, forming spatial framework in Ukraine, and some local centers with favorable social resilience, on the one side, and vast peripheral area within the intra- and interregional frameworks (inner periphery and outer periphery), featuring significant social vulnerability, on the other.

Optimization of the spatial organization of society in Ukraine should be based on formation of well balanced by hierarchical principle network of the poles of growth, which would be able to stimulate and support socio-economic development of territorial units from local to nationwide level. Optimization of the spatial organization of society should be implemented not only by increase of dynamic elements amount but also by improvement their qualitative characteristics. First of all, it concerns the following aspects:

– acquisition by the inter-regional (and in some cases regional) poles of development metropolitan signs – crucial for socio-economic development functions, the implementation of which is beyond the frames of state and ensures its interaction with the global economic system;

– strengthening of the factor of innovative activity in the formation of regional (and in some cases local) poles of socio-economic development. World experience shows that the process of production and implementation of technological innovation is characterized by high propulsion potential, which provides not only the formation of the poles but also an areas (zones) of development;

– intensification of the usage of local conditions and resources for the formation of local poles of socio-economic development. Herewith, propulsive effect should be provided through the creation of economic clusters.

Typically, statistical assessment for regional development analysis

provides the determination of the levels of socio-economic development of the regions based on a priori selected set of statistical indicators. Therefore, actually no attention is paid to subjective, perceptual characteristics of the regions, which through the mechanism of human behavior to a certain extent affect on the further development of the regions, pull or push population, capital and innovations. Thus, along with statistical analysis, the analysis of the images and perceptual stereotypes of the regions is not of the less importance.

РЕГИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ В УКРАИНЕ: ОБЩЕСТВЕННО-ПРОСТРАНСТВЕННОЕ НЕРАВЕНСТВО И ПОЛЯРИЗАЦИЯ

Константин Мезенцев, Григорий Подгрушный, Наталия Мезенцева

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ **5**

ГЛАВА 1
СУЩНОСТЬ НЕРАВНОМЕРНОГО РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ И ОБЩЕСТВЕННО-ПРОСТРАНСТВЕННОЙ ПОЛЯРИЗАЦИИ **8**

ГЛАВА 2
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ И РЕГИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ В УКРАИНЕ **17**
2.1. Региональные аспекты экономических трансформаций **17**
2.2. Трансформации промышленного производства **23**
2.3. Трансформации аграрной сферы **29**
2.4. Трансформации в сфере услуг **33**
2.5. Количественное измерение регионального экономического неравенства **36**

ГЛАВА 3
ВЫЗОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В РЕГИОНАХ УКРАИНЫ **38**
3.1. Вызовы безработицы населения **38**
3.2. Вызовы трудовой миграции населения **44**
3.3. Вызовы диспропорций в доходах населения **48**

ГЛАВА 4
ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ТРЕНДЫ В РЕГИОНАХ УКРАИНЫ **53**

ГЛАВА 5
ВЫЗОВЫ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В РЕГИОНАХ УКРАИНЫ **63**
5.1. Вызовы депопуляции городского населения **63**
5.2. Вызовы сокращения сельского населения **67**
5.3. Вызовы старения населения **69**

ГЛАВА 6
ОБЩЕСТВЕННО-ПРОСТРАНСТВЕННАЯ ПОЛЯРИЗАЦИЯ В УКРАИНЕ **75**
6.1. Пространственные аспекты социального отторжения **75**
6.2. Бедность и формирование среднего класса в регионах **79**
6.3. Пространственные аспекты социальных неблагополучий **86**
6.4. Социальная безопасность регионов **91**

ГЛАВА 7
ПЕРЦЕПЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ ОБЩЕСТВЕННО-ПРОСТРАНСТВЕННОГО НЕРАВЕНСТВА В УКРАИНЕ **95**

ВЫВОДЫ **104**

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ **107**

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ **113**

REGIONAL DEVELOPMENT IN UKRAINE: SOCIO-SPATIAL INEQUALITY AND POLARIZATION

Kostyantyn Mezentsev, Grygorii Pidgrushnyi, Nataliia Mezentseva

CONTENTS

INTRODUCTION 5

CHAPTER 1
ESSENCE OF UNEVEN REGIONAL DEVELOPMENT AND SOCIO-SPATIAL POLARIZATION 8

CHAPTER 2
ECONOMIC TRANSFORMATIONS AND REGIONAL DEVELOPMENT IN UKRAINE 17
2.1. Regional aspects of economic transformations 17
2.2. Transformations in industry 23
2.3. Transformations in agrarian sector 29
2.4. Transformations in services 33
2.5. Quantitative measurement of regional economic inequality 36

CHAPTER 3
CHALLENGES OF ECONOMIC TRANSFORMATIONS IN UKRAINE'S REGIONS 38
3.1. Unemployment challenges 38
3.2. Labor migration challenges 44
3.3. Challenges of the income disparities 48

CHAPTER 4
DEMOGRAPHIC TRENDS IN REGIONS OF UKRAINE 53

CHAPTER 5
CHALLENGES OF DEMOGRAPHIC CHANGES IN UKRAINE'S REGIONS **63**
5.1. Urban depopulation challenges **63**
5.2. Rural depopulation challenges **67**
5.3. Ageing challenges **69**

CHAPTER 6
SOCIO-SPATIAL POLARIZATION IN UKRAINE **75**
6.1. Spatial aspects of the social exclusion **75**
6.2. Poverty and middle class formation in the regions **79**
6.3. Spatial aspects of the social troubles **86**
6.4. Social security of regions **91**

CHAPTER 7
PERCEPTUAL ASPECTS OF THE SOCIO-SPATIAL INEQUALITY IN UKRAINE **95**

CONCLUSIONS **104**

REFERENCES **107**

ABOUT AUTHORS **113**

Наукове видання

Костянтин Володимирович Мезенцев
Григорій Петрович Підгрушний
Наталія Іванівна Мезенцева

РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВА НЕРІВНІСТЬ І ПОЛЯРИЗАЦІЯ

Монографія

Редактор Н. П. Манойло

Підписано до друку 14.02.2014 р.
Ум. друк. арк. 8,3. Обл.-вид. арк. 9,4.Формат 60х90/16.
Папір офс. №1. Гарнітура Times New Roman. Друк: цифровий
Наклад 300 прим. Зам. № 22–014
Видавництво ДП «Прінт Сервіс», вул. Ялтинська, 14, м. Київ.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи від 24.12.2009 серія ДК № 3655